90 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 90

ХАЏИ-ЂЕРА

ПРИПОВЕТКА

НАПИСАО

ДРАГУТИН Ј. ИЛИЋ

СРПСКА КЊИЖЕВНА [illegible]

ХАЏИ-ЂЕРА

ПРИПОВЕТКА

написао

Драгутин Ј. Илић

[illegible]

[illegible]

[illegible]

90 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 90

ХАЏИ-ЂЕРА

ПРИПОВЕТКА

НАПИСАО

Драгутин Ј. Илић

БЕОГРАД

Штампано у Штампарији Д. Димитријевића

1904.

ХАЏИ - ЂЕРА

1.

Снег веје. Од ветра и олује ни трага ни гласа, а снежне пахуљице, као бели лептирићи, веју над замрзлим поточићима, снежним удољицама и плећатим Рудником, који се и не распознаје од густе вејавице. Нека необична тишина полегла на све стране, па ти се чини да и она с паперастом белином веје одозго. Не чује се ни жива душа. Лескова честа украј пута повила гранчице под снежним теретом, па се љуља с ненадна лепршања малене зебе, што је слетела на гранчицу, извила кљунић и гледа како промичу крупне лептирасте пахуљице, повијају се тамо амо и нечујно падају на земљу. Малена зебица тек жмирне сићушним очицама, кад јој по који пахуљак падне на кљунић, па затресе главицом да га уклони. Само из далеких заселака допире нејасно кукурекање, те напомиње промену, али и оно ишчезава у немој тишини.

Одједаред се зачу из даљине женска запевка. Зеба изви главицу оној страни, узнемирено залепрша, затрепта криоцима и одлете, а са занихане се гранчице стресе снежни терет на земљу.

Она запевка час о час умукне, да мало после још јасније одјекне преко шумарака и узане удољице, што између горских повијараца слази манастиру Моравцима.

Не постаја мало, а кроз снежну белину зацрне гомила људи и жена. Гологлави газе по завејаној путањи, за сељачким саонама, у које су упрегнута два ситна, мршава вочића. У саонама је мртвачки сандук, уз који је прислоњена грубо истесана крстача. Уз вочиће гази гологлав младић, оборене главе, те их води. За саонама ступа гомила гологлавих људи и жена, а међу њима омалена старица, која из гласа нариче за самртником. Две је жене воде под мишке, а она изнемогла, као сломљена, клеца за саонама.

Тупи јеци дрвенога клепала, које замењује звона, тужно одјекују над спроводом, који побожно и полако ступа напред. Пред маленом црквом засташе мало, те четворица њих примише из саона сандук с покојником и пођоше за младићем, који понесе крстачу, газећи по дебеломе слоју снега, ка ископаној раци, што ниже цркве зјапи. За крстачом ступа калуђер у епитрахиљу. Носиоци спустише сандук крај раке и калуђер започе опело, прекађујући самртника и пратиоце тамјаном, што се пушио из земљана сасуда. За овим изли преко целога самртника у виду крста вино и уље, отпоја „Вечнаја памјат“ и даде знак да се сандук заклопи и спусти у гроб.

Сад пратиоци начинише тесан круг око сандука, над који се наднесе старица, па, јаукнувши што је грло доноси, поче нарицати. Нема очију, које не би заплакале, слушајући оно сетно нарицање, што га српска сељанка над телом умрла сина извија. То није само јаук, што се час о час разлеже по долинама и брдима, то је песма раздерана срца, препуњена тугом и болом, што се као широки, невидовни талас разлива по зраку, трепери по сухоме грању, које се лагано њиха и суморним шуштањем уплеће у запевку, па се отуда, као сетан шум, узноси даље, тихо се доима људске душе, а срце ни само не зна, како заплива у ове таласе, тоне, губи се, нестаје га и грца у општој тузи. Тепање мајчино, која, обливена сузама, мисли да ће пробудити усахнуле очи јауком, што од времена на време прекида сетну мелодију, разлеже се по гори и дољи.

Гомила пратилаца, оборених глава, слуша мајчину запевку, а када одјекну последњи стих нарицања, кад мајка јаукну: „Што си ми се попео, сине? Јеси ли загрлио браћу? Јеси ли им казао, како мајка не суши очију?“ замаглише и најтврђе очи. Жене ударише у гласно јецање, а људи окретоше лица у страну и почеше отирати рукама маглу, што их засењаваше. Милоје, њезин син, што је водио волове, згужвао фес у клупче, па њиме затискује уста, да не би заплакао. Али кад мајка врисну: „Сине, буд' мајку остави, што брата не пожали!“ њему

грунуше сузе, грунуше као набујали поток, коме је устава сметала, да се на све стране разлије. „Јаох, брато!“ јаукну и паде на лешину братовљеву, зарони лице на груди покојникове и силно зајеца. Старица такођер врисну, па обема рукама загрли жива и мртва сина. Жене прискочише и почеше је дизати.

У томе часу ступи у гомилу игуман, који је из своје ћелије изашао, застаде мало пред жалосним опраштањем, па онда такну руком старицу:

— Немој, Анђо, немој! Не ваља вређати Бога!

— Није од Бога, оче духовниче! — јекну старица, а отима се од жена, што је од мртваца одвојише. — Крвници га сатрше!

— А ти бар погледај на ово, што ти је живо, не коби њега.

Које због изнемоглости, а које и са речи игуманових, старица се мало утиша. Стојећи над сином, само је тихо јецала, а сузе јој једна за другом капаху на снег.

Још један последњи јаук, што се оте, разлеже се кроз снежну вејавицу, па се изгуби под облаке. Над свежом земљицом узвишене хумке вејао је крупан снег и облагао је својом белином. Анђу су узеле жене међу се, па су пошле напред, тешећи је да не запева. Милоје, који је стајао још украј гроба, бленуо је несвесно и немо у дрвену крстачу, на којој виси пешкир, последња милошта мајчина срца.

— Хајде, Милоје, хајде; није добро стајати овде, — рече игуман, и сâм потресен, па поведе Милоја. Овај без икаква одупирања пође, пусти се да га воде како му драго.

Један средовечан сељак издвоји се из гомиле, скиде фес и приђе игумановој руци:

— Хаџи-духовниче, пођи и ти с нама?

— Бог нека се смилује души покојниковој! — одговори игуман. — Ето вам оца законоше, он нека иде, а ја шта ћу вам?

— Велим, лакнуће и оној старој души, ако и тебе види на даћи.

— Е, мој Рупићу, — уздахну игуман. — тешко и њојзи и мени! Нити ће она дахнути, докле год буде гледала три синовља гроба, ни ја, гледајући деветнаест укинутих глава, што их скиде небратска мржња.

Рупић заћута.

— А ти ме још зовеш тамо! Јадна децо, — продужи игуман више за се. — Ето, шта чините. Искрвисте се, потуристе образ и веру, па ме опет зовете за софру, да једем и пијем самртну онима што још живе. Не могу! Не могу! — рече, а натуштен му поглед севаше плахо. — Зар да слушам, како за главу убијенога спремате освету другој, братској глави?

Ма да ове речи нису ни мало годиле сељацима, који стајаху смерно, оборених глава, они му не одговорише ни речи. Једини Рупић као да је смишљао, како да му одговори, а да га не увреди.

— Истина је, хаџи-духовниче, грешно је клати се, али зар Гагићи нису први започели крв, и може ли бити брату да не освети брата? Лако је теби, ти и не знаш шта су то деца; али нама, оној ојађеној мајци, ономе брату, што пишти као соко поломљених крила!

Муњевит игуманов поглед пресече му реч. Рупић ућута. Игуман га посматраше мрким погледом, а у томе се погледу опажао унутарњи бол и горчина, што га распиње, али му и не дâ да одговори. Он је добро осећао, да је сва ова гомила занета једном истом мишљу, коју сад баш изусти Рупић, и да му је узалуд трошити речи. Само дубоко уздахну и оде из гомиле, која стајаше око њега.

— Шта ти би, Рупићу, те га расрди?

— Е, већ ми дође довде! Откако га памтим, окупио једно те једно, да се миримо, и бар да је с ким, него са оним крвницима. Јȍк, вàлâ! Можете се измирити сви, али ја нећу. Зар да осрамотим оне гробове? Хеј, море, докле год човек гледа на синовљи гроб, а змија на одсечен реп, дотле им нема мира.

— Нема, Бога ми! — одговорише сељаци, махом рођаци и пријатељи покојног Станковића, а беше им доста већ и она запевка, а камо ли овако оштар говор Милојева ујака Рупића.

Сељаци изађоше из гробља, па се изгубише у белини, што се стуштила и густо веје и закрива још свеже трагове пратилачких стопа.

*

То је био спровод Стојана Станковића из сеоцета Мораваца. Породица Станковића остала је пре пет година само на четворици бра̂та и мајци. Кућа им је била још из давнина виђена у овоме и околним селима, са успомене коју оставише њихови стари за ратовања принца Јевђенија. Они су се борили против Турака на утоку Граца у Колубару. Ту, на једном избрешку, дизала се кула Витковића. Под том кулом погибоше четири брата Станковића, а пети, борећи се уза свога војводу, Јефту Витковића, који брањаше лешину свога брата Јована, погибе с војводом у *Ваљеву*, 1718. Поштовање према јуначкој браћи пренеше сељаци и на кућу Станковића, те је тако за непуних стотину година сва кућа уживала у околини увек лепо првенство.

Али се једнога дана догоди нешто, што унесе несрећу у кућу Станковића, а из ње у Моравце и осталих седам манастирских нурија. На шест година пре овога спровода, баш о манастирској слави, искупи се око цркве народ из Липља, Пољанице, Козеља, Ивановца, Брапчића, Гукоша и Дића. У то доба између Станковића и Гагића из Дића било је неке распре због спора. Кметови су пресудили ствар, али на штету Станковића, а то је Станковиће толико увредило, да се завадише с Гагићима. На самоме сабору, кад се међу људима случајно сукобише, почеше се пецкати, докле се најстарији брат

Станковића. Младен, не залете, дохвати Петра Гагића за гушу и обори на земљу. Млађи Гагић, који се прогурао кроз светину, што се беше слегла да их развади, да избави брата, удари Станковића ножем, те се овај на месту сруши. Убицу предадоше кметови субаши, аги Ципићу, који је с неколико гаваза седео на манастирском чардаку и мотрио на ред, а овај га посла везана у Ваљево, кадији.

Баш се у то доба био вратио и игуман Ђера с хаџилука. Кад је видео, како између две највиђеније куће паде крв, покуша да измири завађене. Наговарао је Станковиће, да опросте крв, али које њихов ујак Рупић, које ага Ципић, а овај једва беше дочекао да се виђене куће покавже, учини, те Хаџи-Ђерино мирење не успе никако. После неколико дана Станковићи испише пред кадијом самртну чашу, те тако Турци погубише млађега Гагића.

И тиме се заврже крвна освета. За мало па се њоме отрова и осталих осам села око манастира. Субаша, ага Ципић, имао је одсада пуне руке посла. За ових пет година намирило се деветнаест глава; од Станковића оста само још најмлађи, Милоје, а од Гагића̂ их изгибе четворо, и остала су још два брата и сестра Смиља. Милојева брата Милана, кога сад баш сахранише, нашли су испод Мораваца, на обали Љига, убијена, па, и ако нису знали ко га је убио, у Моравцима су сви као у воску тврдили да је убица из куће Гагићеве.

Тако је стајало до овога догађаја, 4. новембра 1803. год.

2.

Тешко замишљен уђе Хаџи-Ђера у своју ћелију. Његово бледо лице с кратком проседом брадом и задубљеним погледом, који чисто продире у душу кад погледа, дошло је овога пута бледље. Колико су га год дирнуле Рупићеве речи, толико га је дирала и помисао, да је све доцкан. Већ је пуних пет година, како све чини, да измири завађену паству, па узаман. Крвна освета укоренила се и замрежила села, да је више ништа не може ишчупати из срца овога народа: ни кнезови, на које Турци силно подозревају, ни калуђери, ни он, коме, као пастиру своме, одаваху сваку пошту, али га у овој прилици никад не послушаше. То је Хаџи-Ђери тешко падало.

Нелагодно осећање будило се у њему, кад се раставио од ових људи. Онај Рупићев одговор („Лако је теби, ти немаш деце!“) порази га сасвим. Потајни немир напомињао му је, да се још није све свршило, и да за овим гробом има још један да се ископа. И та га помисао толико узнемири, да је почео зепсти од неизвесне слутње. Дође му тешко, што одби Рупићев позив, те не оде онамо, где се сада у покој душе убијенога скупљају на даћу, па да и на томе месту покуша да их измири. Али како? Зар није све радио, што се могло радити, па кад није могао код прве и друге главе преки-

нути заваду, зар ће је утишати сад, код деветнаесте? Жеља и сумња сукобиле су се у његовој души као супротни таласи, што су запљускивали то амо то тамо.

Тако узрујан стајао је Хаџи-Ђера пред решметом мрачне ћелије и расејано гледао у густу вејавицу, која никако не престаје. У ћелији и тамо напољу влада необична тишина, која нимало не одговара његову расположењу. У овоме часу било би му милије, да чује ма какав тресак или олују, која би се свихорила са оном буром што је у њему, па, ломећи стење и љуљајући грмове из корена, однела га заједно са овом црквицом далеко, далеко из котлине ових мрачних и суморних гора, што се надвијају над манастиром.

— Тешки дани! — уздахну игуман и промаче шаком преко висока чела и густе, још црне косе, у којој се тек гдегде опажала по која сребрнкаста влâс, што напомињаше више тежак живот него ли старост, преко чијега прага још није прекорачио. Још свеже, али суморно и мрачно лице, уоквирено кратком брадом и са очима, из којих је бијла нека необична мрачна дубина, а уз то испупчене јагодице, изражавале су одлучност и вољу, која нерадо застаје пред уставом. До првих дана ове распре сељаци су га поштовали и волели, али откада се заметну крв, почеше га избегавати, ма да је оно поштовање остало као и пре у пуној целини. Плашили су се његових речи и онога погледа. Он је опажао

ову промену, па, ма да је знао и откуда потиче, двојином је више утицао да измири закрвљена села. Али све узаман. Страсти су биле јаче од разлога, и завађени почеше још већма избегавати и клонити се свога игумана, само да не слушају оно што им говори.

Од дана до дан и Хаџи-Ђера је бивао све усамљенији. Само о празницима и када би који болан дошао, да потражи лека у молитви, он би се виђао са сељацима. А то га је тиштало и горко и љуто, то га је тако пекло, да је често зажелео, да га већ једном нестане из овога пакла, где с једне стране дахијске крвопије робе и сатиру сиротни народ, а с друге тај исти народ и са̂м се међу собом сатире. И та му горчина постајаше све тежа и тежа, јер не имађаше никога да му се пожали. Турци су пазили на сваки корак његов, те се и са̂м морао клонити Ваљева и кнезова, само да се не посумња е с њима шурује. Једном речи, живео је у своме манастиру као заточеник. А тај заточенички живот био је још тежи ове зиме, кад насташе сметови и кад вуци почеше силазити с гора у долине и по завејаним путевима. Сад није могао отићи ни до Боговађе, где је бар налазио на једно топло и искрено срце, старога Хаџи-Рувима, пред ким се могао сит изјадати, па чак и заплакати на ову невољу.

И ово се осећање усугубило данас, после Станковићева укопа. Гледајући кроз решме у густу вејавицу, Хаџи-Ђера је покушавао да

бар за који часак заборави на ову садашњост, па се вину мислима чак онамо, у Свету Земљу, где је пре пет година као поклоник ходио. У успомени му изађе онај пут, што кривуда од горе Мар—Илије Давидовој пећини и јаслима, у којима се родио младенац, који нам донесе љубав. Између високих палма ступа он са осталим поклоницима, и ено га већ пред оним јаслима, али и онде одједном зачу запевку мајке, што нариче за убијеним сином. Он брзо зажмури, да одбије од себе ову помисао, али мисао беше овога пута много снажнија од његове воље. Као муња сӱну она натраг и слете Станковићеву гробу. Са овога гроба угледа, како се све већма и већма помаља страшна сабласт с наклетим очима и крвавим чељустима, како је опружила сухе руке с дугачким кукастим ноктима, па хода кроза села, шклоца и тражи још које материнско срце, да их зарони у њ, да га ишчупа и прождере.

Хаџи-Ђера се стресе, брзо навуче ћурак преко мантије и похита из ћелије.

Тек што је завио за један шумарак, око кога обилази пут што води Љигу, кад чу топот, а одмах за тим опази у снежној вејавици неког коњаника. Коњаник је јахао на малену коњићу. На њему су сукнене чакшире тамне боје, притегнуте око танког паса шареним тканицама. За појасом, из кожна силава, вири бакарна јабука од кубурњака. На плећима му таман гуњац до појаса, са широким скутима, а испод њега на прсима копоран тамно плаве чохе, опточен

црним гајтаном. На ногама шаренице, око њих испреплетани кајиши од опанака, а на глави алев фес, омотан белим пешкиром, те тако чува чело, избријани потиљак и врат, низ који чак од темена слази подужи курјук косе сплетен у плетеницу. Коњанику је могло бити на тридесет година. Кад угледа игумана, скочи с коња и, придржавајући га за вођице, пође му пешке у сусрет. Широка плећа и врло танак пас давали су овој прилици неки поносан израз, а томе су још више одговарале кестењасте очи и дугуљасто, чисто избријано лице са умереним носом, испод кога су се пружила два дуга смеђа брка, која му на рамена падаху.

— Ако Бог дâ, Гагићу? — ослови га игуман, кад му се приближи.

— Благослови, оче! — одговори коњаник, принесе шаку челу, а за тим је спусти на груди, па, тако држећи је на прсима, саже се и целива руку игуманову.

— Бог благословио! А откуда?

— Па, — одговори питани, — из Ваљева.

— Добро те наврати амо. Мишљах и сам да те потражим. Хајд'мо.

И Хаџи-Ђера се окрете назад. На дворишту изађе манастирски искушеник, целива игумана у руку и прихвати коња из руку Гагићевих, те га одведе у коњушницу.

— Па, Гагићу, које ми добро доносиш? — запита Хаџи-Ђера, кад седоше у ћелији према распаљеноме мангалу.

— Бој се, оче игумане, као да није све у своме реду. Долазим ти од кнеза Алексе, а био сам и код муселима. Тамо у касаби као да се нешто мути. Кнез Алекса те је много поздравио и поручио, да склониш Хаџи-Рувима, те да се што пре уклони из Боговађе, јер Турци много сумњају на њега због некаквог бунтовничког писма, што су га ухватили.

— А што он сâм не поручи Хаџи-Рувиму?

— Поручио му је једаред, али му је Хаџија одговорио: „Сад нека бега Алекса, а ја нећу више. Не зна, вели он, како је то потуцати се по туђини“.

— Тако и јесте! Алекса добро зна, да оно писмо није писао Рувим, а зна и то, ко га је писао; па што је онда потворио Турцима на Рувима. Мислио је, да ће Хаџија вековати у Светој Гори; па сада, ето белаја!

— А муселим опет разбира о теби.

— О мени? — запита Хаџи-Ђера, и његов изразити поглед чисто зарони у дубину душе Гагићеве.

— Распитује, шта радиш овде у манастиру, налазиш ли се с Хаџи-Рувимом и састајеш ли се са оборкнезом Бирчанином?

Хаџи-Ђера замишљено пропушта између прстију зрно по зрно својих бројаница. Претурао је по памети, зашто ли то муселим распитује. И ма да није могао пронаћи дубљих разлога, ипак га је узнемиривала помисао, да муселим није то питао тек онако, разговора ради.

— А није ти још што напоменуо?

— Није. већ ако не разбира зато, што се по касаби зуцка, као да оборкнез неће више да купи хараче. Вели, да је поручио Фочићу, како сиротиња не може више да плаћа.

— Црни дани! — уздахну Хаџи-Ђера. — Знају Турци, да им ни Бирчанин ни Алекса не могу ништа, докле год се ви сами давите међу собом. Знају, мој Гагићу, само што не знате ви, који потуристе образ, пљунусте на крст, па се кољете као сатанска деца.

На овај прекор Гагић обори очи и поче дланом трљати преко колена, као човек, који се збунио ненадним обртом разговора.

— Тако ти је то, — продужи игуман и замишљено чаркаше по ражарену мангалу. — Жалимо на горку судбину, кукамо за изгубљеном слободом и проклињемо издајника Вука, а ми, ево, издајемо самога Христа. Зовемо се браћа, крстимо се Христовим знамењем, а газимо све оно, чиме нас је запојио и ради чега је на крсту пострадао.

Тамно руменило све се више осипало по његову лицу, а очи добише чудновату плахост. Отури машице, којима чараше ватру, скочи и узбуђено поче ходати по ћелији.

— Хришћани, па се кољу! није ли тако, Гагићу? Ено тамо деветнаестог гроба, још је свеж! Знаш ли кога Рушић криви за ово убиство?

— Знам, — одговори Гагић, — али он лаже! Из моје куће није нико то учинио.

— Ни поручио? — запита игуман и оштро погледа у очи Гагићу.

— Ни поручио.

— Велиш ли?

— Оне ми цркве, хаџи-духовниче, овако је, како ја кажем. Нама је свима додијао овакав живот. Презам од Турчина, од комшије, од брата; презам чак и од своје сенке. Можда је грешно, што ти велим, али тако ми ове светиње, родио бих се наново, када би већ једном нестало тога Рупића. Да није њега и онога субаше, чини ми се све би се смирило.

Нека потајна радост севну у очима игумановим. После пет година то је била прва реч о измирењу, коју је чуо из уста своје пастве, и њему се учини да је ово онај камен темељац, на коме би му ваљало дизати своју цркву. Он не оклеваше.

— Ваља да се измирите баш ви, Гагићи, Рупићи и Станковићи. Ви сте и закрвили села.

— Тако је, хаџи-духовниче; али, бој се, то ћеш тешко успети. Рупић није од тога соја.

— Мораће, мораће! Ово се више не може поднети. И Рупић и сви његови ваља да чују зарана баш из твојих уста, да ниси крив смрти Милановој. Грехота је чекати још коју жртву.

Гагић сумњиво одмахну главом, али не одговори ништа. Хаџи-Ђера позва искушеника и посла га Рупићу, да га одмах позове. Ма да је Гагић желео, да се прекине распра, ипак се узнемири. Беше му непријатно, кад помисли да

ће се после толикогодишњега избегавања опет погледати. Две крвничке куће, што се тако мрзе и једна другу сатиру, да се наново састану! Да је ма ко други овако покушао, он би одлучно одбио, не би пристао, да баш од њега потекне измирење, али замерити се игуману, па још хаџији, из чије руке прима свето причешће, из чијих уста очекује опроштај на исповести, био би највећи грех. Зато се није ни усудио да се утече у његову реч, ма да му се смркло пред очима на помисао, шта ће од срамоте, ако Рупић одбије понуду.

Не прође ни пола сахата, а на ћелијска врата неко закуца. На прагу се појави Рупић. Кад угледа Гагића, који га у томе часу испод очију промери, он за часак заста, а преко широка лица пређе га бледило.

Игуман се поздрави с њим и понуди га да седне. Ма да је Рупића овај састанак немило такнуо, он ипак седе према Гагићу. Као и овоме, тако је и њему за силавом просијавала јабука од пиштоља. — Сви су ћутали.

— Ти си ме звао, хаџи-духовниче? — рече Рупић, а глас му чисто дрхти с потајна узбуђења.

— Јесам, Рупићу; звао као и овога овде, као слуга Христов, који ће за све вас тамо одговарати.

— Па . . . посао ме чека . . . Тек само допадох, да чујем, — одговори Рупић, гледајући косо у страну.

— И ово је посао, зашта те дозвах под кров ове светиње. Пре него ли пођем онамо, пред онога који ће нам свима судити, хоћу да вас саставим, да се погледате очи у очи, да сазнам ко уби Милана.

— Зато ме ниси морао звати. Ето ти тога, нека ти он каже.

— Ни ја, нити ико од мојих! — одговори Гагић. — Смем се заклети.

Рупић плану и као помаман скочи с троножице. Од силног узбуђења тресле су му се усиице. Очевидно се опажало како се савлађује. Окрете се игуману:

— Зато си ме звао?

— Јесте, Рупићу, зато, да из његових уста чујеш; и зато, да вас кумим и преклињем: престаните једном с том крвљу! Зар се не бојите Бога? Зашто каљате образ и име? Или можете још и помишљати, да ће вам помоћи овај крст, што га мећете на себе том руком, којом се убијате? Ето тебе Рупића, а ето и Гагића. Завадили сте се ради једне ситнице и пролили сте крв, па вам је и то мало било. Нисте се смирили, докле у вашу крвну распру не увукосте и осам села, да се заваде, искрве и сатиру. Нисте ли ви Срби, браћа, хришћани? Не страдате ли сви од једне невоље? Па што се кољете, за име Божје, што?

Обојица су ћутали, докле је Хаџи-Ђера говорио. Гагић седи, а Рупић стоји и јетким погледом стреља то амо то тамо. А када он заста, Рупић се окрете и пође вратима.

— Куда, Рупићу? — запита Хаџи-Ђера и стаде пред излаз.

— Кући, хаџи-духовниче.

— Још не, докле не свршимо овде. Ево Гагића. Он жели, да се измири.

— Они су и започели.

— Па смо и платили сви добро! — одговори Гагић, и сâм узбуђен уста са свога седишта.

— Не, Гагићу, нисмо сви платили. Наплатићемо се тек онда, кад поткусуримо последњом главом Гагића.

— Вала нећеш, Рупићу! — плану Гагић и пљесну руком по тепелуку пиштоља. — Захвали се овоме хаџи-духовнику, што сам пристао да те позове. А то знај: за сваку главу Гагића пашће три ваше!

— Гагићу, Рупићу! — викну игуман и покуша да их утиша. Али Рупић већ није слушао ништа. Силним покретом изађе из ћелије, тресну врата за собом и за мало па се изгуби у снежној вејавици.

Као скамењен оста Хаџи-Ђера, немо гледајући за одлазником, па, тек кад Гагић приступи и такну се његова скута, он се као иза сна покрену.

— Опрости, оче, и збогом.

— Куда ћеш? — запита игуман.

— Па, кући ... Ето, видео си ...

— Да се кољете наново?

— Да бранимо своје главе.

Игуман не одговори ништа, даде руку, коју Гагић целива, мало за тим виде га, како на своме коњићу промаче испод прозора и изгуби се у оној вејавици. Густ се мрак навуче на очи игуманове. Он се обазре по ћелији, па кад осети да је сам, дохвати се обема рукама за косе и, дубоко уздахнувши, седе на једну троножицу, налакти главу о колена, па укочено, готово несвесно, гледаше у жеравице, по којима се већ у велико хватао маглпчасти пухор.

*

Лак сумрачак већ се почео хватати по разасутим шумарцима и брдима, кад се искупише тужне званице, рођаци и пријатељи покојникови у кућу Станковића, на даћу.

У пространој кући, према ниском огњишту, на коме пуцкарају подебеле гламње, постављена је дугачка, приземна трпеза. Неколико се жена ужурбало и ради око огњишта, с кога пламти румена светлост то јаче то слабије, те обасјава трпезу и госте, који су већ поседали око трпезе. У челу седи калуђер, њему с десна Рупић, а лево Милоје — оборене главе. А даље, по реду, остали пријатељи. Сви су растужени и ћуте, као да се плаше да се не изгуби оно тихо јецање, што се по који пут чује из суседна вајата. Онде су мати и покојникова удовица, са осталим женама, које се нађоше на жалост. Пред сваким, за трпезом, стоји по једна дрвена зделица с дрвеном кашиком, а покрај ње по један бео хлепчић, мало већи од

поскурице, памењен као подушје покојнику. Кад редаре спустише на трпезу јела, припалише пред сваким лепчићем по једну воштану свећицу, а калуђер узе цреп са жаром, на коме се пушио тамљан, прекрсти се, очита кратку молитву за покој душе, обиђе целу трпезу, прекади људе, хлебове и јела, па се врати на своје место. Пре него што ће почети да вечерају, једна од жена поче износити из вајата торбу по торбу, у којима беху разна јестива и пића, што су гости донели на даћу за покој душе. Један од сељака прихваташе торбу, па, тако редом, приказиваше гостима, шта је ко донео.

— Наш кум, Илија Мратић, — рече приказивач и подиже једну погачу и чутуру, — донео је ову погачу и чутуру вина, домаћину на жалост; да Бог дâ да му се врати на радост!

— Да Бог дâ! — одговорише лагано сви, што седе око трпезе, оборених глава и ћутећи слушају приказе.

— Наш пријатељ, Станојло Милетин, донео је печено пиле и пљоску ракије, домаћину на жалост; да Бог дâ да му се врати на радост.

— Да Бог дâ! — одазваше се лагано сви.

Тако је приказивач редом приказивао, а када већ дође до последњих дарова, отворише се врата на вајату и на њима се указа мајка покојникова, расплетених коса и порушена од бола; за њом, тако исто расплетена и сва уплакана, снаха њезина, удовица покојникова, Станојка, лепо развијена, стасита и пуначка жена, при-

државала је свекрву. А за њом изађоше још три жене из комшилука. Докле је приказивач говорио, старица је стајала поред њега, слушала и тихо ронила сузе, а кад званице на последњи приказ одговорише: „Да Бог дâ!“, подбочи се рукама о појас, главу изви мало на десно раме, па тако започе обилазити око трпезе. Лагано и из почетка тихо, готово јецајући, а за тим све гласније и гласније, поче нарицати, док се тужна песма не разлеже и одјекну далеко ван села:

Јаох мени несретници,
Какве госте дочекујем?
Како ће им мајка рећи,
Кад за тебе запитају:
Где је Миле? Ах немила,
Покрива га земља црна.
Јаох, Миле, ране моје!
Јаох, сине, очињи виде,
Крвници те ископаше!
А зар им је мало било
Два сокола, браће твоје?
Куку, сине, очи моје,
Што остави љубу тужну,
Да до века јадикује,
К'о и сама, јадна што ћу...
Куку сињој кукавици!

Мајчина туга набрајала је тако редом; питала га: је ли му тешка земљица, је ли му хладно у немилој постељи и како је нашао браћу?

За све време званице су оборених глава и немо слушале ову тугу. Многима се у грлу купило, а неколико њих утрше сузу, што се из ока крунила. Милоје је као дете јецао, а Рупић, мрк и сав позеленео, тек би по који пут махнуо шаком преко бркова.

Кад је њезино јадиковање доспело до врхунца, прихватише жене и њу и Станојку, почеше их тешити и ућуткивати, па их одведоше у вајат. Тек се сада, после овакога помена, по-

чеше гости прихватати и вечерати. До сада се само ћутало, а сад се већ по мало заче разговор, који се врзао око покојника и његових убилаца.

Али док је год калуђер седео међу њима, разговор је текао овлаш, више о успоменама из покојникова живота. Тек кад овај оде, разговор узе сасвим други ток. Рупић је причао, како је јуче по подне ага Ципић звао Милана, те га опоменуо, да се причува, јер је сазнао, да му се спрема заседа. И Милан је обећао; после тога је отишао послом до ливаде на вису, па се и не врати. Тек пред вече дотрчаше неке жене, лелечући, и јавише, како су њихови људи нашли у једној лески код Љига Милана свега у крви, па не прође много, стигоше и људи, носећи на саонама убијенога. Ко га уби и кад, не зна се. Ага Ципић је затворио неколицину људи, на које сумња. Али правога убицу још не нађоше.

— Неће ми измаћи, — утаче се Милоје и шкрипну зубима. — Наћи ћу га већ, па макар морао поктима земљу раскопавати.

— И треба! Коме и приличи више светити брата, ако не брату, — одазва се Мратић, кум Станковића, онизак и сед сељак.

— Па ни ми нећемо седети скрштених руку; потражићемо га и сами, — одговори један између гостију.

— Баш и да га субаша ухвати и да ме позову да му пијем самртну, не бих му је пио,

не бих дао, да му туђа рука главу укине. Опростио бих му онде, да га на овом месту смирим, — зашкрипа Рушић, отр нож, којим је разуђивао печење, тури га у ножнице и, пошто се прекрсти, диже се са осталима.

Две три редуше донеше ибрике и убрусе, те им полише да оперу руке; а одмах за овим, суморни и ћутећи, сви се разиђоше. Даћа је свршена.

— Ујаче, — рече Милоје кад испратише тужне госте, — сумњаш ли ти у кога?

Рушић зачуђено погледа у нећака.

— Зар и то питаш? Ено ти гробова твоје браће, па нека ти они одговоре. Ко ти је већи крвник од Гагића?

— Знам, али њих је двоје. Који је од њих?

— Обоје! Глава једнога Станковића вреди за десет Гагићевих, а освета не пита за правога убицу. Да га није убио један, убио би га други; а убијеш ли ти само једнога, тебе ће убити други. Разумеш ли?

— Разумем, — одговори Милоје и замишљен пође у кућу.

— Почекај мало. Знаш ли, зашто ме је звао хаџи-духовник?

— Не знам.

— Тај не мирује. Хоће, по што по то, да нас мири.

Милоје се намршти.

— Па затеких тамо и Јована Гагића.

— Ујаче! — плану Милоје. — И ти си га пустио с миром?!

— Зар сам могао друкчије? Био је под кровом игумановим.

Милоје зашкрипну зубима љутито и стеже песницу.

— Вала, не био који сам, ако се Гагићи још недељу дана наносе главе.

Обојица уђоше у кућу. Мрак је већ увелико покрио околину. С планинских повијараца пирну хладан ветрић, а по разведрену се небу почеше осипати крупне жеравице, које озго трептијаху, као пламичци кад их ветрић заниха.

3.

Касно у ноћ чу се необична лупа на манастирским вратницама. Хаџи-Ђера седео је још у ћелији и према запаљеној воштаници читао из књига „Житија свјатих". Жута светлост с воштанице игрукала је по листовима књиге, па се расипала по кутовима манастирске ћелије. Но докле су очи игуманове прелетале преко писмена, његова је мисао лутала сасвим по другима странама. Он није имао узрока да сумња у Гагићеву исповест, али сад му се наметало друго питање: ко је убио Милана? Међу завађеним сељацима има многих, који су жељни освете и с једне и с друге стране, али ипак Станковићи и Гагићи стајали су у непосредној осветничкој мржњи. Ага Цинић је похватао неколицину виђенијих сељана, на које је сумњао; али међу њима је и Никола Стокић, брат од

ујака Гагићев, а он је тек после овога убиства дошао кући с пута, где је био да одлучује овнове за своју трговину. А то већ беше један знак више да посумња и за остале затворенике, е су и они ово дело извели. Дахијски Турци, кад год би им се указала згода да се умешају, хватали би обично виђеније људе, па их по неколико месеца држали по влажним тамницама, где су ови често и скапавали. Међутим, није могао да посумња ни на агу Ципића, јер је знао, да је овај још тога дана опоменуо Милана да се чува заседе.

И тако се Хаџи-Ђера мучио, да пронађе конац загонетки, али што год се више удубљивао, све се већма заплетао у замршаје, које није могао размрсити. Са узалудна напрезања поглед му поста грозничавији, и он без циља луташе с листа на лист, које ужурбани прсти нервозно прелиставаху.

Обновљена лупа на капији, која још силније одјекну, а за њом и неколико грубих гласова, тргоше га из дубоке замишљености. Врата се нагло отворише, и калуђер, који се мало час с даће вратио, упаде усплахирен у ћелију.

— Ко лупа?

— Турци, оче игумане!

Хаџи-Ђера се брзо диже, метну камилавку на главу и похита вратима.

Манастирски слуга и искушеник већ су отворили капије и са склопљеним рукама на

прсима и с понизно обореним главама одмакли мало у страну. Двадесет оружаних Турака хатлија укаса у пространо двориште.

— Што стојиш, влаше, те не прихваташ аги коња!? — узвикну један хатлија.

Слуга и искушеник брзо притрчаше, те прихватише за вођице коње, с којих поскакаше два јахача. Један од њих био је Шаћирага, побратим Сали-аге рудничкога, а други, нешто старији, моравачки субаша, ага Џинић.

— А сад, момци, одведите коње у ахаре, — рече субаша; — а ти, момче, иди и јави игуману, да нам спреми вечеру.

— Одмах, честити ага, одмах! — рече искушеник и похита у ћелију.

Хаџи-Ђера и калуђер дочекаше незване госте у ходнику.

— Добра ти вечер, хаџија! — поздрави Хаџи-Ђеру Шаћир-ага. — Јеси ли рад гостима?

— Увек добрима, честити ага! — одговори Хаџи-Ђера, па, метнувши руке на прса, ниско се поклони. Шаћир-ага уђе у гостинску собу, а с њим ага Џинић и још четири до пет лепо одевених Турака, чије одело и оружје трептијаше у срми и жежену злату. Остали Турци уђоше у пространи трем, што је уз гостинску собу, па се разузурише око широког приземног огњишта, које је на средини трема стајало, а над којим је зјапила у крову пространа баџа. Неколико њих извукоше из манастирскога тора две овце, заклаше их и уредише.

а мало за тим разбукта се на огњишту велика ватра, према којој се почеше окретати ражњеви с печењем.

Докле су момци уз живахан разговор окретали ражњеве, у гостинској соби је искушеник већ неколико пута обредио аге чашицом ракије. Гости су седели на приземном миндерлуку. мало настрањени на шарене јастуке. Хаџи-Ђера и калуђер седели су према њима прекрштених ногу. Хаџи-Ђера је с неком зебњом очекивао да чује, откуда у ово доба потеже Шаћир-ага чак с Рудника овамо.

— Чу ли, хаџија! Ми ћемо, ен' онај бива, одсјести овдје до сутра дан. Нареди конак људима!

— Биће, ага, — одговори Хаџи-Ђера.

— На сутра, ако Бог да̂, да отпочнемо, ја̀!

Игуман погледа кришом испод очију у агу, који мало заста, сркну кафу и пусти неколико густих димова из распаљена чибука.

— Ама шта је у овом вилајету? Ко то буни рају да се крви?

— Не знам, честити ага, — одазва се игуман. — Залегло се у народу зло.

— Ја̀, зло! Крвите се, бива, као и свака погана вјера. Завађате рају и одмећете је да не слуша.

— Ја је не завађам, већ мирим.

— Енеде! А шта се ти начаш у туђа посла? Твоје је да чатиш у цркви, а ово је субашино, да држи ред. Хе, мој ага Цинићу, откад калу-

ђери насташе да мире, не остаје ти друге, него да ти чатиш њихове молитве.

— Дина ми, тако је! — одговори ага Џинић. — И данас сам чуо, како је саставио Рунића и Гагића, да их измири. Хоће да заклони зликовца.

— У твојим је рукама власт, ага, — одговори игуман: — али знам да је Гагић толико крив колико и ти.

Шаћир-ага и ага Џинић погледаше се испод очију.

— Па ко је, бива, крив?

— То не знам.

— Е, виш ти њега, зна ко није крив, а не зна ко је крив. А што они човјек погибе, ен' онај бива, и што Рунић и она старица запомажу тамо, како ће им Гагићи затворити кућу мртвијем коцем, то ништа? Море, море, игумане, боље ти је да гледаш ово мало крова над главом, него ли што се плетеш у туђа посла... Ето, већ се и сељани клоне твога оџака; веле да и у цркви, место да чатиш, причаш о некаквим невољама и не знам, бива, још шта, како им се ваља измирити, те да се лакше чувају од насиља, јä!

— Не знам, честити ага, ко ти је све то наговорио. Ја нисам ни одметник ни бунџија, те да им тако говорим, — одговори Хаџи-Ђера нешто плаховитије, него ли што је до мало час одговарао.

— Нека, хаџија, нека! — рече ага Џинић, испијајући чашицу. — Зар не видиш, болан, да се Шаћир-ага само шали?

— А ти се, болан, већ и расрдио! — насмеја се Шаћир и погледа испод очију.

— Знаш и сâм, честити ага, како је: два без душе, а трећи без главе; па као мислим, у свету је доста рђавих људи који беде невина, — одговори Хаџи-Ђера, па се и сâм мало насмеши.

Међутим, ракија и кафе ређале су се једна за другом, а чибуци су се димили на све стране. Мало за тим и манастирски слуга унесе округлу софру, примаче је агама, а одмах за њим искушеник поче доносити у сановима приготовљена јела и печење. Игуман и калуђер дигоше се.

— Куда, хаџија? — запита Шаћир-ага. — Зар нећеш и ти с нама?

— Нека, честити ага, ми смо већ повечерали, а ваља нам наредити још конаке.

Турци прионуше око вечере, а Хаџи-Ђера и калуђер изађоше у трем, па отуда на двориште. Густа помрчина полегла је над околином и навејаним снегом, те се ни прста пред очима није видело. Улазећи у своју ћелију, игуман шапну нешто законоши, и овај брзо замаче у манастирско двориште. Замало па се врати пред ћелију, а за њим иђаше манастирски чобанин. Игуман их уведе у ћелију.

— Одмах да идеш у Дпћ, до Гагпћâ! Пробуди пх, па им кажи, да сам их све поздравио, нека склоне чељад где знају, јер ће сутра зором доћи тамо Шаћир-ага с двадесет Турака. Јеси ли разумео?

— Јесам, оче! — одговори чобанин, пољуби игумана у руку, па, кад изађе иза капије, звизну. Два велика, космата пса излетеше из дворишта, па, узмахујући реповима и подскакујући, изгубише се заједно с чобанином у густи мрак.

После вечере и пића, које загреја аге, разговор поче бивати све живљи, докле се не претвори у право весеље.

— Суљо, бре! — викну Шаћир-ага и пљесну длановима.

На вратима се појави млад Турчин.

— Шта чиниш, чапкун бре, тамокапа? Ђе ти је шаркија?

— Удри, бива, али ону стамболску! — узвикну ага Џинић.

Суља донесе шаркију, жице зазвонише, а певач забаци главу и, полузатворених очију, поче извијати стамболску арију. Докле је певач извијао севдалијску песму, аге су слушале, сркале кафу, па тек по који пут што би се неко од њих, занесен песмом, мало устурио на узглавље и од силнога заноса јекнуо.

И Шаћир-агу запали ова песма.

— Шта велиш, Џинићу, зар не бисмо могли још ноћас у Дпћ?

— Зар ти је толико запело? — насмеја се субаша. — Јаваш, море, јаваш, старије је јутро од вечери, а она ти неће ни сутра измаћи. Па онда, куда бисмо сад по овим сметовима, где ти нема других трагова сем вучјих и хајдучких? Та у мраку не видиш ни пред собом, а камо ли за собом.

— Та ти ваља, Цинићу, — одазва се један крупан Турчин под белом чалмом. — Откако је Шаћир-ага изгубио сан, све га нешто мами у Дић. Мора бити да тамо има каквих бајалица што видају од урока.

— Е, мој Рамо, — одазва се Шаћир, — да си јој једаред само угледао очи, не би ти, ен' онај бива, та воденица клепетала више. Занемио би, море, као невеста пред ђувегијом.

Весео смех одазва се на ове речи. Шаћир-ага само одмахнуо главом, поглади браду и мигну на Суљу, који још силније удари у жице, а аге, већ у велико загрејане, почеше и саме певати.

Шарић-ага био је још млад човек, — тек ако је прешао тридесету. Висока и вита стаса. На глави му фес, око кога је омотана црвена чалма, а испод ове севају мрке очи с густим веђама. Цело лице, с малом брадом и танким брковима, испод мало стињена носа, показују мушку одважност и дрску насртљивост. Одевен је као што се носе босански бегови, а по златним и срмали везовима, који провириваху с прсију испод црвена јапунџета, познао би одмах

једног од оних гиздаваца турских, који поред свога јунаштва много држи на сјајно оружје и богато одело. На Рудник је дошао са Салиагом, својим побратимом, чим су дахије удавиле Хаџи-Мустафу, београдскога везира, и узеле управу у своје руке. Сали-ага је постао заповедник рудничкога града и села̂ око Рудника, а он његов најбољи помагач. Као и остали дахијски Турци, и они су подржавали притисак у народу, а кад су се довољно оснажили, Салиага не само што поче глобити сељаке, а виђеније људе затварати, него још заведе и „право прве ноћи“. Сељаци су како тако подносили намете, али овај намет био је најтежи, у толико тежи, што га Сали-ага и његов побратим нису хтели заменити никаквим откупима. Ко би покушао да се одупре овоме обичају, или би изгубио главу или би се морао одметнути у хајдуке, а тим одметањем упропастио би целу породицу; јер Салиага, у такоме случају, није остављао ни камена на камену. Његови би момци попљачкали све до голе душе у одметниковој кући, кућу би му запалили, браћу и остале мушкарце бацили као хајдучке јатаке у тамницу, а женскиње би обешчастили.

Тако се догодило с неколико породица испод Рудника, и то је било довољно, да застраши остале, те да и ово зло подносе, само да ради њих и остали не пострадају.

Сваки Шаћиров силазак у рудничка села уносио је страх међу сељаке, јер он никада

није слазио ради ситнијих послова, него да похвата људе, на које се сумњало да су хајдучки јатаци, да их везане одведе на Рудник, а узгред да опљачка по коју виђенију кућу, па тек онда да се с добивеним шићаром врати натраг. Шаћир-агу је народ прозвао *Ћесеџијом*, а Сали-агу *Рудничким биком*.

Ове вечери он се враћао из Ваљева, где је ишао на договор, који је имао у муселимову конаку с Мехмед-агом Фочићем, београдским дахијом, и његовим братом, Мус-агом Фочићем, шабачким заповедником.

Те године београдске дахије силно су се забринуле, гледајући како се горе и планине пуне хајдуцима, којима већ беше догрдело живети под владом некрста, коме вера и образ народни беху само играчка. Тога ради је Фочић Мехмед-ага често правио састанке то у Београду то у Ваљеву, те се са својим друговима договарао, како да угуши хајдуковање и како да притегне народне кнезове, на које су Турци после последњег аустријског ратовања много сумњали, да одржавају везе са аустријским ђенералима.

Кнезови су осећали ову сумњу, па како нису били поуздани, да се могу одупрети сили дахија, нити су се више надали у Аустрију, која их после Београдскога Мира остави Турцима на милост и немилост, они се удвараху дахијама и избегаваху сваки додир с народом, који би могао навући сумњу на њих. Али то

им ништа не поможе. Дахије су сумњале те сумњале, а кад ухватише и писмо које је оборкнез ваљевски, Алекса, писао Митерезу, похиташе, да се што пре ослободе сумњивих људи. И овај састанак, на коме је у име Сали-агино био Шаћир-ага, бавио се о тој ствари.

По Шаћиреву расположењу и севдалинскоме заносу могло се видети, да је ваљевски састанак учинио добар утисак.

— Шта велиш, Ципићу, — рече Шаћир, кад Суља заста да мало одахне — јеси ли јунак, да, са шездесет добријех друга, похваташ све хајдуке, што их је по пашалуку?

— Јами! Много их је! — одговори Ципић. — Шездесет би ми требало само да похватам два брата Недића, што с дружином крстаре овуда.

— Неће дуго, бива. Ни њих не би било, да није овијех кнезова и калуђера. Они их помажу и чувају. Али почекај још мало, док се тамо у Биограду све удеси...

— Па?...

Шаћир превали очима на Ципића.

— Па?... Виђећеш, што ће бит' с њиновим крстом? Раја је мирна и слуша, али оваки хрзуси, као тај твој дервиш Хаџо, па Станковићи, па Гагићи, око којих се раја купи, па се за њих и крви!

— Тако је, бива, — одговори Ципић, — само што Станковићи и Гагићи висе о мени, јер докле год су они у завади и докле год се

раја међу собом крви, дотле не брини за овај крај.

— Тако сам им и са̂м казао. Али опет ваља нам узети добро на око овог хаџи-дервиша. Много ми се нешто упео да сложи рају. Отвори очи, Џинићу: и тај уме да пише књиге као и онај у Боговађи; и тај уме да шаље мазбате у Стамбол и Беч, ана сана!

— Ва̏ла̂, не брини за то. Драм моје памети тежи је од његове оке. Још мало па ће и трава зарасти око његове ћелије, како му раја долази.

— Ка̂пе, Џинићу! — узвикну Шаћир и весело загрли субашу. — Пјевај, Суљо, пјевај, зумбуле мој! — јекну, извуче из недара кесу пуну златних рушпија, па је баци у крило своме омиљеном певачу. Овај се насмеши, принесе шаку устима, челу и срцу. Шаркија зазвони, а јасан глас певачев изви:

Истамболда, јаврум, гелди пошта, кузун,
Наргелди,
Инџебели, јаврум, сурмали колан, кузун,
Даргелди![1]

---

[1] Цела песма у преводу овако би гласила:

Из Стамбола, срце, стиже пошта ра̏но,
Добри час!
Па ти носим, душо, што обећах давно:
Ср̀ма-па̏с.
Ти ми онда рече: „Донеси ми мио
Срма-па̏с".
А ја сам ти руком тада омерио
Вити стас.
Па гле откуд, сада, те је широк јако
Срма-па̏с?

— Хеј, хеј! — јекну Шаћир, трже кубуру иза паса и опали у таван. Џинић и остале аге, тако исто раздрагани севдалинком, потргоше кубурњаке, па почеше после сваке строфе метати. Пуцањ се разлеже далеко, а соба се напуни пушчаним димом, те изгледаше као да су се густи, бели облаци кроз таван сурвали.

На пуцањ агинских пиштоља одазва се из трема прасак момачких кубурњака. Меки звуци шаркије губили су се у овој пуцњави, и само што је покаткад високи глас севдалије певача надмашавао усклике полупијаних ага и њихових момака.

Хаџи-Ђера се склонио у своју ћелију, па, докле је весеље беснело, није се мицао никуда.

У неко доба Шаћир-аги паде на ум, да потражи калуђере. Калуђер законоша дође.

— А камо игумана? Ђе се он забио?

— У селу је, честити ага; разболела се нека старица, па је отишао да чита молитву.

— Ех пе́ки, ако јој не помогне влашка молитва, помоћи ће мотика! А кад већ њега није, добар си нам и ти. Деде, Суљо, посвирај онако ситно, шумадијски! Хеј, момци, амодете, да поиграте! Баш сам се ужелео да видим, како калуђери играју.

Реци, јагње моје, што л' је танак тако
Вити стас?
„Ах, за тобом, драги, тужила сам вазда,
Сваки час,
Па од туге силне свенуо је и са̂м
Вити стас“.

Калуђер се збуни.

— Јамп, Шаћиру, куд ти то паде на памет! — засмеја се Џпнпћ.

— Јок, дпна ми! Мора поиграти, па макар се што десило! — узвикну полупијани Шаћир, коме се допаде ова мисао, да гледа калуђера како поиграва.

— Не, ага, молим ти се! Куд ћу после од срамоте? — одговори калуђер, стави обе шаке на прса, па се покорно поклони. — Нама забрањује закон.

— Дур, бре, крмку, какав закон! Оно што Шаћир нареди то ти је закон. — узвикну Рамо.

Суља стаде пред калуђера и поче удешавати на шаркији ситно коло. Неколико Турака дохвати калуђера и десно и лево, па га по такту мелодије стаде вући то амо то тамо.

— Играј, дё! — викну Шаћир.

— Немој, ага, — молим ти се! — викну калуђер и стаде се одупирати.

— Ситно, — викну Шаћир, — или ћу ти сад! — И метну руку на пиштољ.

Калуђер немаде куд, него поче поцупкивати. Прилика калуђера с големом брадом и дугом мантијом како поцупкује толико развесели пијане аге, да се зацениише од смеха.

— Свирај, Суљо, свирај!

— Ситно, попе, ситно! — узвикује Шаћир, па се од силна смеха ухвати обема рукама за трбух.

А коло Турака с калуђером скакало је као махнито. Док су се остале аге смејале, Шаћир је већ пао на узнако и, машући рукама на Сулу да престане, загушен смехом викао је:

— Доста, Суљо, амана ти! Доста, ђоеће, прснућу од смијеха!

И Суљо застаде. Као утучен стајао је калуђер насред собе. Крупне грашке зноја роиле су се с чела, а срамота, што је усред овога смеха осећаше, толико га збунила, да се није ни помицао с места. Само је стајао тако и гледао у под.

— А што си се застидео к'о влашка невеста? — узвикну Рамо кроза смех — Е, баш су смешне те мантије! Хајде, кале, ево ти ракије, пиј!

Калуђер хтеде да умакне, али Рамо, поводећи се, дохвати га за главу и принесе му устима винску чашу, пуну препеченице.

— Зини, влаше! Тако! Све, све!

Калуђер се стресе, па, док су се сви смејали на Рамову шалу, побеже у мрак.

Граја и весеље још је по мало трајало, али силна ракија, што су је испили, чинила је своје, и, мало по мало, весеље је бивало све тише и тише, докле се све не ућута. Шаркија умуче, граја занеме, а место свега поче се разлегати из гостинске собе и трема одмерено хркање.

Тамна поноћ полегла је с густим облацима, а студени ветрић пиркао је озго с пла-

ипна. Тишина овлада свуда и сад се већ није ништа више чуло, осем хрзања коња и лупа копита, што је из ахара покаткад јекнула.

*

Докле су Турци спавали, Хаџи-Ђера је седео за столом у својој ћелији брижан и замишљен. Мисли су му се врзле око данашњих доживљаја. Ни остали дани, што их је у последњим годинама доживљавао, нису се, Бог зна колико, разликовали од овога, па ипак данашње јутро, а нарочито вечер, која му донесе једног од најбешњих рудничких Турака, изгледала му је тако дуга и несносна, да му се чинило, е неће никако ни сванути. Ма да је знао да се чобанин неће по овоме времену вратити до зоре, него ће заноћити ма у чијој појати, ипак је нестрпељиво ослушкивао сваки шум, што би се око врата чуо. У два три маха причинило би му се да чује притајено корачање, а сад би опет чуо како нешто око врата клопара. Међутим, узнемирене мисли летеле су то амо то тамо. Силно се плашио, да Турци не бану у Дић, пре него ли Гагићи уклоне из куће чељад, а нарочито Смиљу, своју сестру, девојче од петнаест до шеснаест година. То девојче, које је он крстио, одрасло је, тако рећи, на његову колену, и он га је толико заволео, да му се нежност постепено претворила у очинску љубав, те је о њојзи почео мислити као о нечему, чега се не би могао одрећи никада. Смиља се научила на

ову нежност, па га је и сама волела, у толико више што очинске милости није ни зазнала честито.

И то дете, што је расло на његове очи, прометнуло се сада у дивно девојче. Танкострука и жива покрета, имала је смеђе курјуке и грахорасте очи, над којима су се извијале танке обрве. Под кратким неприметно уздигнутим носићем румене се мале пуначке уснице, мало расклопљене, испод чијег руменила провирују као снег бели и ситни зуби, што је врло лепо доликовало жаркастоме њезину лицу. Израз лица и очију имао је на себи нечег веселог, као да се овог часа зауставила од детињскога смеха.

Није чудо, дакле, што је ово девојче замакло за око момцима из околних села, па и самом Шаћиру, који је угледа први пут пре неколико недеља, када је пролазио кроз Дић. Он и Рамо враћали су се једног дана на Рудник, па таман да мину поред Гагићеве куће, кад угледаше како прође мимо њих девојче с тестијом воде. Свежина, што је била из целе ове појаве, занесе јахаче и они је зауставише.

— Стани, цуро! — викну Шаћир. — Дајдер да се напијем.

Смиља обори очи земљи, па им устрашено приђе и пружи тестију.

— А чија си, лијепа цурице? — запита Шаћир и враголасто намигну.

Девојка поцрвене до ушију, па застиђено окрете лице на страну.

— Ама, чу ли, што питам? — понови Шаћир.

— Гагићева, — одговори Смиља.

— Аха, Гагићева! А што си поруменила тако?

Девојка да утоне у земљу. Под ногама јој је чисто горело. Најзад, кад опази да Турчин само држи тестију и не пије, она се унезвери.

— Пусти ме, ага, посао ме чека.

— Јами посао, јагње! Зар није љевше овако?

Девојче улучи згодну прилику, протрча између оба коњаника и поче бегати. Шаћир оста с пуном тестијом у рукама.

На кућним вратима изиђоше оба Гагића. Шаћир викну једнога.

— Узми ону тестију. А што је, море она цура тако страшљива, те побеже, кад је запитах за име?

— Опрости, ага, — одговори Јован, коме поглед севаше мрко, — дете је још, па није свикла на разговоре.

— Е, е, нека је само жива и здрава! — одговори Шаћир, додавши му тестију, па за тим ободе коња и у касу замаче за један брежуљак.

— Шта велиш, Рамо, ха? — упита Шаћир, кад измакоше подаље.

— Нека ми се шејтан у браду попљује, ако она два крмка не би учинила неко зло, да смо се још мало задржали.

— Море, не питам те за то. Свест ми мрче, када је угледах 'наку. Болан Рамо, ми па

Руднику, а 'наки цвијет нуни под самијем Рудником, па да га нико од нас не опази!

— Тако је, бива! — одговори Рамо. — Лијепо казује песма: најљепши цвијет сакривен је у трњу; гледаш га, а не смијеш га узбрати. Цвијет мири и вели: „Узбери ме".

— И ја ћу га узбрати, турске ми вјере! — одазва се Шаћир. — Алах није намијенио, ен' онај бива, да наки цвијет увехне у блату. А крмци к'о крмци, било их је и љућих, па ни један не смједе ни зуба помолити.

Од тога сусрета Шаћир није имао мира. Дан из дан губио је расположење, а што је више мислио о ономе сусрету, све га је већма вукло, да се ма како састане са Смиљом. И, за дивно чудо, о овоме девојчету није ниједаред поменуо своме побратиму Сали-аги, ма да му то не беше првина, да се занесе за коле угледнијом девојком или невестом.

Једнога дана рупи с петорицом Турака у кућу Гагића. Гагић изађе пред њих, прими их и уведе у кућу. Они се разузурише око пространог огњишта, над којим је висио о веригама котао с водом. Жена старијег Гагића, више увела него ли у годинама, поче им припремати за ручак, а Гагић им прислуживаше ракију.

— А ђе су ти чељад? — запита Шаћир, коме већ поче бивати незгодно око срца, што још не виде ону, ради које је и сишао с Рудника.

— У Ваљеву, честити ага! — одговори Гагић, — послао сам их с мајком стрицу.

— Па хоће ли се вратити?

— Остаће до пролећа. А и шта ће овде? Тамо су их се више зажелели.

Шаћира стеже у грудима; дође му да потргне кубуру и да је саспе у груди Гагићу. После ручка диже се са осталим Турцима и одјаха на Рудник, још суморнији него ли што је отуда сишао.

Фочићев позив на састанак чисто га је обрадовао. Том ће је приликом бар наћи тамо, а после ће већ гледати, како да је домами. Али Гагићи су га слагали. Девојка је била и тога дана и после у селу, у кући једнога пријатеља, где су је сакрили.

О свему томе знао је и Хаџи-Ђера, па је зато и послао чобанина у Дић, јер се домишљао, да Шаћир, онако преварен, неће проћи кроз Дић, а да са својим људима не упадне у кућу Гагића, а нарочито сада, кад се на Гагића још сумња, да је извршио оно убиство.

И све ово није му давало да склопи ока. У мислима, што су се једна за другом испределе, чисто је гледао гомилу уздивљалих Турака, како улећу у кућу, везују мушкарце, а девојку бацају на коња и одлећу с њом у врх планине, у ону црну тврђаву, где ће девојка од срамоте и стида пресвиснути. Ова помисао узмути му душу, у грлу га поче гушити и он скочи са седишта.

— Боже, Боже, зашто нас остави? Шта смо ти сагрешили, да нас тако каштигујеш?

— узвикну загушеним гласом и поче утирати сузе које капаху. И никога нема који би био кадар да разметне оно разбојничко гнездо, да убије ова два рудничка крвника, који пљују на крст и образ сиротог народа!

Тако узрујан стајао је насред ћелије као скамењена прилика, па је исколаченим очима гледао у незнан. Срамота, која се може догодити Смиљи, приковала му мисао и памет, па их није покретала даље. Тако је стајао неко време, па тек одједаред прену. Учинило му се, као да се неко докрада његовим вратима. Он се притаја. И збиља, сад је јасно чуо шум нечијег хода. Брзо утули свећу, па онда у мраку одшкрину врата и загледа напоље.

Тамо је полегла густа помрчина, па, тек кад му се очи навикоше, опази како поред манастира промаче некаква сен. Хаџи-Ђера отшкрину још мало, таман толико да прође, па онда стаде уза зид. Сенка, што је угледа мало час, појави се наново. У колико је могао оприличити према белини снега, која се одвајала од таме, учини му се да види неког човека.

— Ко је? — упита полугласно.

Сенка се примицаше.

— Ко је?

— Пст! — одговори сенка. — Ја сам, хаџи-духовниче.

— Ко си ти?

— Лазар Степојев. — одазва се прилика.

— Па што не улазиш?

— За путом сам, идем у Ваљево, — одговори онај, — па допадох теби, да ти кажем.

— Шта?

— Ко је убио Милоја...

Хаџи-Ђера задрхта. Сад ће бар дознати оно, што га је као тајна мучило.

— Човече, откуда то знаш?

— Видео сам.

— Ко га уби?

— Ено га где спава у соби. Убио га је ага Ципић.

— Он? — учини хаџи-Ђера, па чисто зачишљен разрогачи очи на Степојевића.

— Јесте, он, хаџи-духовниче! — одговори овај. — И то је на његов миг урадио онај Суља.

— Зашто, по Богу? Та Рупић живи са агом Ципићем већ не може боље.

— Е, то ти не умем рећи. Што знадох, казах ти, а ти већ уради, како те Бог научи. Велимо, мудрији си и паметнији од све нахије, а и лепо се живиш са свима, што се крете, па можеш рећи Рупићу, нека не греши душе о другога. Ја већ не могу! Пријатељи смо с Гагићима, па ће рећи, дошао кастиле да се мири.

После овога приђе хаџијиној руци, целива је и замоли благослов, па га неста у мраку.

— Чудна посла! — помисли Ђера, па се врати у ћелију. У колико му је лакнуло у души, што се и овако уверио, да је Гагић истину казао, у толико му ствар поче бивати још чудноватија. Откако се учини крвна завада, кућа Станковића

лепо је живела са агом Џинићем. Ага је често одлазио к њима, а Рупић није никада прошао поред хана, а да не сврати аги. Па онда Милан је у очи саме смрти био у аге Џинића, а овај га ипак убио!

Свакако на какву личну омразу није се могло ни мислити. а још мање на то, што су Станковићи немирна духа, те да Турци од њих зазиру. Мањ ако није ту мржња на глас куће, који је и сада стајао.

Кроз ћелијско решме беласкала се мутна светлост зорина. Тамна ноћ све се више клонила западу и мало по мало па се кроз растињену таму почеше разазнавати огромна плећа патуштенога Рудника, што се наднео изнад осталих планина. увио чело у тмасте облаке и суморно гледа према себи у плећати Медведник.

— Хáзуралâ! Сабâ! — узвикну из трема један Турчин.

Сви поћипаше и крај ватре, која се наново разгоре, узеше авдес, па онда припадоше на колена и. окренути лицем Меки, стадоше клањати сѐлâм сунцу које изгрева.

Кад се опремише. прихватише се јелом и посркаше кафу, одоше у ахаре, изведоше хатове, па их почеше седлати. Хаџи-Ђера је за то време ушао у собу агама, да им назове добро јутро, а манастирски слуга поче прислуживати ракију и кафу.

Још бунован од ноћашњег пића. Шаћир је само ћутао. иркао кафу. пуштајући густе димове

из распаљена чибука, и замишљено гледао преда се. Кад Суља уђе и јави да су коњи спремни, нестрпељиво скочи и пригрте црвени ћурак.

— Е, вријеме је, бива, ваља нам ићи.

— Ама поседи још, добар човече, стићи ћеш! — заустављаше га ага Џинић.

— Насиб олсун (нека се изврши судба!), Џинићу! Лако је теби, ел' онај бива, кућа ти је ту, под носом, а ми, борме, морамо прво у Диш, да потражимо тога зликовца, тога харамзаде (проклетог сина), што убија мирне људе и пљује нам у браду, те да нам не умакне, па тек ондакара на Рудник.

Хаџи-Ђери се стеже у грудима, кад зачу овај одговор. Турци појахаше хатове, рекоше игуману збогом и откасаше пут села.

Тек кад се и последњи Турчин изгуби за лесковом честом на савијутку друма, потмули звуци манастирскога клепала почеше одјекивати и сетним гласом напомињати православноме народу Јутрењу.

Хаџи-Ђера се побожно прекрсти, благослови калуђера законошу, који у томе часу дође и метаниса пред њим, па заједно уђоше у цркву, у којој већ трептијаше ужежено кандилце пред царским дверима.

4.

Мутно око зорино бистри се по мало, а оштар поветарац с Рудника расипрује сињи вео, који закрива небо. На истоку избија јасна ве-

дрина, а одмах за њом грану прва сунчева светлост над оснеженим врховима густих храстових шума, што покривају горе и подгорја Рудника. Бујна се светлост разли по горским снеговима, који као усталасано сребрнасто море трепере прам сунчеве светлости. Као горостаси уздижу се над узбурканом гужвом снежних гора Рудник с великим и малим Штурцем, око чијих се глава још сабијају задимљени облаци, кроз које овда онда пробијају сунчеви зраци, те обасјавају суморне куле рудничке тврђавице и горовити Медведник, који, на западној страни Рудника, мрачан и суморан, још дрема у густој магли, што се с његове простране грбине дими, колута, повија и ваља то амо то тамо, па се најзад уздиже и губи у високим облацима, што се над њим као растркано стадо расипљу.

И сва ова усталасана околина блешти у сребрној светлости. Над њом се стире лазурно плавило, у које не може око погледати, а да не засени пред блеском сунчеве светлости, која се разлива свуда: по небу, по горама, снежним долинама и огромним лавинама, што се над стрменима као ледене тврђаве надносе, докле се не опуче и као вихар сурвају у долину.

У Моравцима је све оживело и ври око хана. Ага Џинић позвао домаћине и нарећује хајку на вукове, који су се ове зиме тако силно намножили, да је настала опасност и за сама села, а о друмовима и странпутицама да се и не

спомене. Разуме се, да сељаци нису имали оружја, а који га је имао, морао га је скривати испред турских очију, изузимајући обор-кнезова, њихових пратилаца и оних сељака, који носише челенке. А челенку је могао носити само онај, који је бар једнога хајдука убио и главу му Турцима предао. Такву главу Турци би набили на високу мотку, иставили је на највидније место у чаршији, па би ту стајала све дотле, докле је до костију не раскљују јата гавранова, што туда облећу. Али таквих је било врло мало.

На овим хајкама дешавало се по који пут да Турци набасају и на хајдучке зимовнике. па, уграбе ли хајдукову главу, онда су се враћали певајући и мећући из пушака, а хајдучку главу, набијену на мотки, показивали су селима, кроз која пролазе, те да тиме предоче раји, како пролазе они што се одупиру Турцима. Али и то се дешавало врло ретко, јер су рођаци и пријатељи хајдучки израније опомињали хајдуке о хајкама, а ови су се онда склањали подаље и на склонитија места.

Пријатељи и родбина Станковића, који су јуче испратили покојника у гроб, изашли су јутрос на појутарје. па, после баба-Анђина и Станојкина оплача и запевке, одоше под манастирску стреху, где је свака породица већ припремила што је донела за подушје. Али они су све ово на брзу руку свршавали, те да не одоцне на Џинићеву заповест. После свршена подушја људи похиташе хану, а Рупић с Ми-

лојем, Анђом, Станојком и неколико жена из најближе родбине вратише се у село.

У вајату, где је лежао покојник, горука прислужено кандило, а украј њега стоји пуна чаша вина и шака пшенична зрна. То ће стајати тамо три дана и три ноћи, као понуда души, која за то време облеће око некадањег станишта.

— О, Милоје!

— Чујем, ујаче!

— Хоћеш ли и ти са мном?

— Куда?

— До хана. Субаша ми је поручио да дођем. Вели, има нешто да разговоримо.

— А шта ли то?

— Бој се, биће због оног крвника.

— Нека, ујаче, отиди ти; ја не марим тамо.

— То ти се баш и чудим. Клониш се човека, а он нам је већи пријатељ, него ли по који крштени.

— Тек Турчин је и он, па...

Рупић одмахну нестрпељиво.

— Твоја воља! А ти бар отпадни до кума-Мратића и Станојла Милетина, па им реци, нека и они сиђу доле до хана.

— Добро, ујаче.

Милоје га испрати до вратница, а кад овај замаче подалеко, брзо се окрете, уђе у вајат, припаса силаје, узе свој и братовљев кубурњак, па их тури између листова, којима их покри тако, да су једва јабуке извиривале.

Докле је ово радио, његова се мајка дигла између жена, које сеђаху у кући око ватре, ушла у вајат и гледала шта чини. Милоје се окрете вратима, да изађе.

— Куда ћеш с тим, Миле?

— Па тако, најо, тек нека се нађу. Рек'о ујо, да одем куму, да га позовем.

— А ово оружје?

Милоје погледа у страну.

— Јаох, Милоје, зар и ти да ме уцвелиш?! Не чини зијана, не убијај мајке! — јекну старица, па, загрливши га и држећи му главу на својим недрима, поче пригушено јецати.

Милоје је осећао њезине сузе, како му капљу по лицу. Он полако изви главу из њезина загрљаја.

— Шта ти је, најо, за Бога? Ја ћу само до кума.

— Остави оружје.

— Зашто, најо? Зар као бра́та, без оружја?

— Ух тешко мени, сињој кукавици! — хукну мајка и обореном главом спусти се на пространи кревет. Милоје је остави, изиђе у кућу, а одатле напоље, и не обзирући се на жене и снаху, која седи рушна између њих и тихо нариче.

Непрестана туга и јецање, што га у свакоме кутићу чује, стаде му толико тешко, да више не мога издржати. Помахнитао би, да још који часак остане у кући. Желео је да се ма где уклони, далеко од села и свега што му напо-

мпње, да је ту јуче његов брат ходио жив и здрав, а сад га нема. Па онда осећао је да би му самоћа тако годила. Разговори о покојнику и мајчино уздисање само му раскопаваху још дубље свежу рану.

Брзим корацима измицао је сеоском страном, докле не стиже до обале Љигу. Нешто мало ра̑вни, стињене између шумовитих гора, кривудало је овуда, а кроз њу је шумио планински Љиг. Неколико јадика оборило украј обале тужно грање, по коме се наслагао снег, па трепери као сребро прам сунчеве светлости. Он промаче између њих, прегази бродове и зађе у мечју леску, која је у густим честарима туда бујала. На овом месту сучељавају се атари моравачки и дићки, а ту се састају и два пута из оба села, па отуда као један ударају на исток, Руднику.

Што се Милоје више ближио овоме путу, све му је јаче куцало у грудима. Још стотинак корачаја, па ће наићи на место, где су сељаци нашли његова брата. На срцу му се стужи, а жудња да што пре освети крв поче још већма пламтети. Поглед му је страшно севао, те овај високи деветнаестогодишњи младић, оштрим цртама лица и стиснутим уснама, које још не огарише науснице, изгледаше на јастреба, који ће као стрела сӯнути на жртву. Туга, што га је до мало час морила, ишчезе пред новим осећајем као магла с Медведника, и он сада није осећао ни бол, ни сузе, ни јаде, већ

једно једино: да се што пре сукоби са оба Гагића, те да их обојицу на оном месту сможди.

И помисао на ово све га је више палила. У мислима је већ гледао своје жртве, како у рођеној крви издишу, и слушао запевку њихове чељади, а то му је тако годило. „За твоју душу, бâто!“ узвикну и руком стисну јабуку на кубурњаку.

Лако узбудљив дух страсно је пламтео силином младићске бујности, која не познаје граница и не разбира, где јој се ваља зауставити, него се без околишења упушта у најсмелија подузећа. Он је имао само једно пред очима, а то је, да му ваља брата светити и мрзети Гагиће горе и од самих Турака. Помисао, да ће ага Цинић на тужбу ујакову сâм ухватити Гагића, бацити га у тамницу, па онда позвати њих, да му пију самртну, била му је непријатна. Зашто да се други меша у његов посао, зашто да он сâм својом руком не освети брата.

Милоје је долазио међу отресетије вршњаке у своме крају. Бистре зејтињасте очи и сав израз лица показивали су плахост и поуздање, које, и ако не сенчи до израза насртљивости, ипак напомиње па дух нешто сличан једва зауздаиом хату, који гризе жвале, трза уздама, немирно копа земљу и чека само да му господар попусти узде, па да као стрела јурне, не питајући где ће се зауставити.

Његова покојна браћа имала су такођер понешто ове нарави: али, ипак, дугом навиком,

да покажу што више уздржљивости и покорности пред Турцима, који не трпе да виде у раје слободнијег израза, најпосле су и нарав толико омекшали, да се нису ни мало разликовали од осталих сељана, који су већ савили покорне вратове и мирно сносили јарам што их притезаше. Али Милојеву нарав било је тешко обуздати. Ма да је, као и остала браћа, поштовао свога ујака, који им је место оца остао, ипак није марио, што овај са агом Ципићем и осталим Турцима ополико пријатељује. То му је изгледало да не доликује кући Станковића, из које је пре сто година, само у једној битци, под кулом Витковића и у Ваљеву, пало петоро браће, о чијој јуначкој смрти и данас гуслају слепи гуслари по манастирским славама и сајмовима. Мрзео је Турке, па му се чинило, кад би и најмање омекшао, да не би више смео ни приступити гуслама, ни чути једнога звука о својим дедовима. Зато је увек радо ослушкивао све, што би се на састанцима причало о хајдучким делима, а нарочито о Станку харамбаши у Видојевици и браћи Недићима у Церу. На неколико месеца пре овога догађаја умало што се не одметну у Недићâ дружину.

А то је било после Петрова дне. Његов рођак, Марко Радовановић из Војковаца, испросио девојку у Моравцима, обележио је и заказао дан, кад ће по невесту. На неколико дана пре сватова позове ага Ципић девојачког оца, па му нареди да девојку пошаље Сали-аги на Ру-

диик, али да се за живу главу не усуди, да то не учини још пре сватова. Отац се врати кући, па како је знао шта га очекује, ако не послуша, покори се овој заповести. каже жени, и ова се почне спремати, да за који дан одведе кћер Сали-аги. Милоје, кога је Марко узео за девера, дозна још истога дана за ово, те брзо оде у Војковац, нађе Марка и исприча му све. Марко се наоружа, дигне па Рудник, али под самим Рудником нађе на Сали-агу, како се распојасио на теферичу и око њега неколико кметова, те гледају у коло, што се по ливади извило.

Марко бану онако оружан пред агу, па, не назвавши ни Бога, метну шаку на кубурњак и кресну:

— Је си ли ти, честити ага, наредио, да моја вођевина дође најпре к теби, па тек онда к мени?

Изненадни упад наоружана човека, коме поглед хајдучки севаше, уплаши агу. Кметови, забезекнути оволиком дрскошћу једнога момка, чисто се скаменили, па само очекују шта ће се десити. Баш у томе часу не беше никога од Турака око аге: сви су се били разишли по ливади око кола и девојака.

Плаховити поглед Марков, који као муња севаше па агу, ледну га у душу.

— Хајде, прођи се, човече! — одговори Сали-ага. — Нисам. И да ми је поклањаш, не бих је примио, како ти очи севају.

Марко крвнички погледа још једаред у Сали-агу, па онда замаче у гору.

Још истога дана упаде у Моравце, изведе вођевину и венча је у манастиру. Сали-ага је наредио после да га ухвате, али он склони жену, а сâм се одметну у Недићеву дружину.

Овај догађај, који се од уста до уста разносио и величао међу сељацима, толико је распалио Милоја, да умало и сâм не оде за Марком. Ни ујакове претње ни братовљеве молбе нису га могле задржати. Тек на сузе и запевку мајчину смири се и обећа да неће отићи.

Али, ево, наста час, у коме га ни мајчин плач ни преклињање не би одвратили од крви. Шта би дао, само да се докона главе макар једнога Гагића, да је одфикари и остави гавранима баш на овоме месту, где сад стоји, а на коме је пре два дана лежало тело његова брата.

Из овога премишљања пробуди га коњски топот. Он се обазре и угледа два коњаника како касају њему. Брзо замаче у честу, па отуда стаде посматрати. Отуд, са стране Дића и Моравца, јашу два Турчина у белим саруцима. Један измакао мало унапред, обуздава коња да не жури, и чешће се обазире за другим, а други изгледаше као да се на коњу бочи с неким, што се из све снаге отима. Милоје познаде Суљу и Рама. Коње су обукли у пену, а Рамо чврсто држи уза се женску прилику, која се праћака и отима. Рамов коњ често упропнице поскакује, осећајући ударце, а Рамо га дизгинима притеже.

— Путо, цуро, путо! — узвикну Рамо притискујући девојку.

Милоја подли чудна ватра. Учини му се срамота, да, овако оружан, пропусти Турчина да однесе девојку, која нема моћи да се отме. Суља промаче тик самога честара. Још неколико корачаји, па ће и Рамо с девојком. Милоју се смрче пред очима, па, и не знајући шта чини, потеже кубурњак и викну сило:

— Стани, Турчине!

Громовит прасак проломи се кроз узину и одјекну по горама, а густ дим покри шипражје и њега. Сад није више ништа видео осим Суље, који у часку заустави коња и скреса кубурњак у дим. Неколико ситних грачица посуше га по глави; он трже и други пиштољ, испали на Суљу, а Турчин, на овај други пуцањ, ободе коња и у трку замаче пут Рудника. Милоју беше као да је пијан, — тако му је бубњало и тутњало у глави, па, докле се густ дим вукао по снегу, он је, сакривен у честару, пунио пиштоље.

— Ама шта ли је с Рамом? Ето, Суљу сам видео где замаче! — помисли и извири из шипрага.

Тамо у страни угледа оседлана коња, како стоји на једноме месту и хрже, а мало подаље лежи извањен Турчин, а поред њега она девојка. Не мичу се ни Турчин ни девојка.

Милоје се обазре на све стране, па кад се увери да нема никога, притрча Турчину. Из груди и из уста Турчинових лопила је крв и јасним руменилом багрила снег. Чудно осећање

обујми га свега, кад му дође помисао, да је он, својом руком, убио овога. То је први хитац и гле како не промаши.

Девојка лежи у снегу. Од борбе и отимања одело јој је подерано и у нереду. Овде онде провирују пуначка рамена, а из подерана рукава лепа бела рука. Он се саже и ножићем исече узе, којима јој беху руке везане. На потиљку напипа рану и косу влажну од крви, али та рана није била велика; изледа као да јој је на једноме месту кожа окрзнута.

— Чија ли је? — помисли и мало је подиже, да јој лице угледа.

— Смиља! — викну и намрштено стукну назад.

Збуњен, као крвавац кад га ухвате на делу, стајао је и несвесно бленуо у ово лепо лице, које и у несвести беше тако свеже и насмејано. Та он је избавио сестру свога крвника! Убио Турчина, и ради кога? Брзо се окрете и пође, да се што пре уклони, али, после неколико корака, заста. Учини му се срамота, да остави у снегу онесвесло девојче, које је мало час избавио, а сад га напушта, да се смрзне, да га вуци прождеру. Врати се и наже се над ово лепо лице, па га дуго и замишљено посматраше.

— Штета! — прошапута. — Како је наочита!

И без икаквога размишљања клече, подиже јој главу и поче снегом трљати раницу на потиљку. Извади из уста јаглук и прину ухо, да чује дише ли.

У оближњем шумарку чу се лавеж. Њему севну помисао, да га може когод затећи на овоме месту и познати, па онда проказати Турцима. А да се опет уклони и сакрије у честар, било је већ доцкан. Он се хитро диже, trже кубурњак иза паса и тако очекиваше. Два огромна космата пса, као вуци, излетеше из леске, полетеше с лавежом напред, па, кад угледаше Милоја и лешеве, подигоше њушке у вис и стадоше вучке завијати. Из честара изби човек, викну на псе, па, кад угледа Милоја крај лешине, прискочи у неколико скокова. То је био манастирски чобанин.

— Шта је ово, Милоје?

— Ето, убих!

Чобанин се надносе над убијеним.

— Ама зар Рама?

— Ја̏!

— Па сада? — запита он и стаде га гледати радознало.

— Не знам, ва̏ла̑! Неки ме бес ухвати, а нисам знао да је ова.

— Је ли жива?

— Дише.

— Па ово је, бој се, Смиља!

Милоје не одговори, само је мрко гледао у страну.

— Ех, сирото девојче! — рече чобанин. — Хајде да је однесемо у манастир.

— Ето ти је, ва̏ла̑, па је носи куд знаш, а ја нећу!

— Не могу сâм, — одговори младић. — А ваљада нећеш да оставимо крштену душу, да је вуци раздиру.

— Па, учини како знаш! — одговори Милоје, који, збуњен свим овим што се око њега догађа, није више умео ни мислити ни владати собом. Сад се предао потпуно вољи јачега.

— Дедер, помози ми да начинимо лесу! — рече чобанин. Па онда уђоше у леску, насекоше ножевима грања и прућа, удесише како се могло, па положише onесвесло девојче.

— Ех, да богата оружја у ове Туркешање! — узвикну чобанин, кад положише девојку. — Шта велиш, Милоје, да поделимо?

— Узми, ва̏лâ, све!

— Зар? — рече чобанин и извуче дивна два сребрњака и срмом извезен јатаган, па их задену за појас. — Знаш ли ти, Милоје, да сам једнако меркао, како да дођем до оружја, па одмах да се одметнем. За који дан чућеш већ, како Дамљан Кутишанац хајдукује.

После овога одвукоше Турчина дубоко у честар. Дамљан одалами штаном коња, те овај полете Руднику. За тим подигоше лесу, пођоше донекле обалом, па се онда изгубише у густој шуми, којом се могло све до манастира отићи.

5.

Док се ово догађало на Љигу, у Дићу се разлегао јаук и кукање. Гагићева кућа постала је згариште, око кога облеће Гагићева мати.

буса се у груди и лелече. До мало час кућа као око, а сад ни куће ни кућишта, ни сина ни кћери. Њена снаха, жена Николина, плаче с њом заједно. Јад је већ толико избезумио старицу, да је једанпут хтела да скочи у ватру што је догоревала, али је задржаше сељаци, који се после Рамова растеривања паново искупише.

— Е, ово се не може више трпети! — уздахну Стеван Јевтић, ујак Гагићев. — Моравчани ће нас ископати.

— Нису нам Турци криви. Код њих нас они облажу и онај проклети Рушић, што седи уз колено аги Цинићу, па овај верује, како му он долаже.

— Зубима ћемо се клати! — узвикну трећи. — Е, гледај само бруке, што се чини с невиним људма! Па сад нека ми дође Хаџи-Ђера, да мири крв!

Тако се разговарало око Гагићева згаришта. Сви су они знали, да је Шаћир-ага одвео Гагића као убицу Миланова; а што је одвукао девојку, то је била обична ствар, на коју се око Рудника већ навикло, откако је Сали-ага на Руднику.

А догађај у Дићу овако је текао.

Дамљан чобанин урадио је онако, како му је Хаџи-Ђера наредио. Јован Гагић је одмах склонио снаху, мајку и сестру код свога ујака, па се вратио да дочека Шаћира. Старији брат Никола био је тих дана на путу.

Рано у јутру укаса гомила хатлија у двориште, где их дочека Гагић са склопљеним рукама на прса и поклоном до појаса.

— Добро нам дошао, честити ага! — рече и притрча да прихвати коња.

— Ђит бре, домуз! (Вуци се, свињо!) — осече се Рамо, а Суља, који је био већ сјахао, прихвати Шаћирева хата.

Овај одговор био му је довољан, да позна, е Турци не улазе у кућу као пријатељи.

— А ђе је онај други? — запита Шаћир, улазећи у кућу, и погледа преко рамена у Јована.

— На путу, честити ага! — одазва се овај, држећи се једнако у оном покорном положају.

— На путу, jà. Из ове куће сви су на путу, — одговори Шаћир с подсмехом, а испод очију стреља у сваки кутић куће. Срце му је силно куцало од жеље, да што скорије угледа оне жаркасте обрашчиће, пуначка недра и насмејане очи лепог девојчета, што их је угледао само једаред у своме веку, а то једаред било је доста, да му помути ум, занесе срце, да га опије, те да целога века мамуран остане.

— А кога има тамо у вајату?

— Нема никога, честити ага, — одговори Јован.

Шаћир гневно отисну ногом врата и загледа у вајат.

— А где су чељад?

— Па, у Ваљеву, ага.

Шаћиру поче кипети. Премери га мрко.

— У Ваљеву, ха?

— Јесте, честити ага.

— Капе̂ влаше, капе̂! К'о велиш, пљун'о сам, бива, једаред аги у браду, па зашто не бих сада у брк? Ама ниси знао, да свака лаж на нос искочи. Бок јемек тен баш ајр! (Од једене нечисти глава боли).

— Не лажем те, ага.

— А ко, море, уби Станковића?

— Не знам, ага; ја нисам! — одговори Јован.

— Знаћеш, бива, знаћеш, кад притегнемо. Везујте га!

Турци се склепташе око Јована.

— Аман, честити ага, ја нисам крив! — викну Јован, и поче се иза све снаге отимати.

— Везујте крмка! — дрекну Шаћир, коме се закрвавише исколачене очи од силна гнева, што ће се и овога пута без девојке вратити.

Мало за тим и Гагић је лежао на земљи везаних руку.

— Е, сада се моремо на тенахие разговарати, влаше, — рече Шаћир и седе на троножицу према везаноме. — Дедер нам реци, ђе си склонио чељад?

— Среће ми, ага, у Ваљеву су! — простења везани.

— Лажеш, пезевенк, бре! — плану ага. — Ђе је Смиља?!

— Убиј, ага, али не лажем!

— Лажеш, кућко једна! — виче Шаћир, а све га више подузима беснило. — Лажеш, него реци истину, па ћу те одмах пустити.

Гагић као заливен заћута.

— Говори, Влаше!

Гагић ћути.

— Е, рећи ћеш, крмку, рећи ћеш све, па чак и оно, бива, како си мајку за сису упо! Дедер, Суљо! — грмну Шаћир и као помаман скочи са седишта.

На овај знак прискочи Суља, подиже Гагићеве ноге, па их замаче конопцима о једну мотку, што виси с таванице, те се о њу вешају рубине, кад је напољу влажно. Други му изуше опанке и чарапе, а два се Турчина издвојише, према истуреним голим табанима, с дреновим штаповима.

— Немој, ага, молим ти се; ја нисам крив! — преклиње Јован.

— Ђе је Смиља?

— У Ваљеву је.

— Удри! Десетину! — дрекну Шаћир. — Број, Суљо!

Штапови звизнуше. Гагић само зажмури и стеже вилице, да не ода јаука.

— Десет! — одброја Суља.

Шибачи стадоше.

— Ђе је Смиља? — запита ага поново.

— Убиј, ага, али не мучи! — јекну Гагић.

— Број, Суљо! — дрекну ага.

Шибачи продужише.

Гагићу ударише сузе од бола, али само шкрипну зубима, а ни гласа не пусти.

— Десет! — одброја Суља.

— Хане кьз, харам заде? (Камо девојка, проклети сине?) Хоћеш ли рећи?

Јован само зашкрипа зубима и болно јекну.

— Море, што не одговараш, крмку?! — узвикну Рамо.

— Број, Суљо! — викну помамни ага, а очи му севају као у звера.

Кад Суља одброја и тридесету, Шаћир даде знак да се престане. Јован се трзао и јечао од бола и срамоте што је дочека. Кад га усправише, он се сруши, јер није могао да стане од болова. Чинило му се, као да је земља посута живим угљевљем. Њих четворица изнеше га из куће, метнуше на коња и чврсто притегоше, па онда појахаше хатове и пођоше. На поласку бацише угарак у кров, те кућа букну у пламен.

Све докле Турци не откасаше с пленом, из села се нико живи није јавио од страха да га не снађе ма какова беда. Тек доцније почеше се преплашени сељаци извлачити један по један из ниских земуница и приземних кровињара и збирати се око пожара, што је прождирао суха храстова брвна и с праском бацао хиљадама варница на све стране. Гагићева мати, сестра и снаха тек су на згаришту сазнали, како је Јован одведен.

Докле су се сељани мајали око ватре и Гагићеве чељади, Турци су далеко одмакли. На

првој распутици неколико моравачких Турака, што пођоше са Шаћирем да просехире, хтеде у свој хан.

Рамо, који је успут јахао ћутећи и премишљао нешто, ободе коња и докаса Шаћиру.

— Турске ми вјере, смио бих се заклињети, е нас је овај влашки домуз слагао. Не море бит' друге, дјевојка је у селу.

— Како ћеш им ухватити трага, кад су им куће растркане као чворци потлијеп испаљене пушке? — одговори Шаћир зловољно.

— Не смију крмци даље од куће. Ево, у што хоћеш, да ћу их наћи на згаришту!

— А ти, дела, узми нешто људи, па окушај. Донесеш ли ми Смиљу на Рудник, чинићу ти, вала̂, сваки измет, какав гођ ти је драго!

— Узећу од ваших само Суљу, а остало нека ме прате Моравчани. Главно је да узмемо дјевојку, а потлијеп је све лако.

И Рамо са Суљом и моравачким Турцима ба̂ну изненада на згаришта. Кад се појавише, застрашени се сељаци ускомешаше.

— Мир, рајо! Нико да се не макне с места, коме је живот мио! — викну Рамо, а наперене пушке на гомилицу празноруких очекују само један миг, па да се као гром саспу у збијену гомилу. Сељани ставише руке на прса и с погнутим главама очекују, шта ће их снаћи.

— Је л' овђе кнез?

Из гомиле се издвоји омален старчић.

— Нема га, честити ага, — одговори старчић, брзајући преплашено језиком.

— Онда ћеш нам ти рећи, ђе је Смиља?

Старац се узврпољи. На лицу му се опажао страх, па је чисто трептао. Тај старац није био из овога села, али је овде био познат по имену чича-Бо̏ца. Тек пре неколико дана дошао је овамо у пријатеље, да се мало проведе. Али и ако није био из овога села, он је и са ове стране Рудника, као и у својим Сврачковцима, изашао на глас, па је чак добио и име Дели-Бо̏ца, са једнога догађаја, коме се дуго времена цео Рудник смејао. Наиме, чича-Бо̏ца није се нигде по селу јављао без кубурњака и дугог јатагана за пасом. А где год би чуо за гуслара да гуди у чијој кући, навраћао би онако оружан до зуба, да бар чује што о староме јунаштву, кад „младина носи срце у петама“, као што је обично говорио о тадашњим Србима.

Једнога дана рупи изненада у Сврачковце Сали-ага, те чича-Бо̏ца немаде кад да сакрије кубурњак и јатаган испред очију агиних.

— Доле оружје! — грмну ага, кад угледа у гомили наоружана старца.

Закрвављен агин поглед и громовит глас толико препадоше чича-Бо̏цу, да не имаде кад ни распасати силаје ни побећи; ноге му се подсекоше, он се сроза низ брдо, па се као колут котрљао низ стрму падину до самога подножја, а отуда се скотрља у поток, одакле се сав мокар једва извукао. Сали-ага од силна смеха

није му ништа урадио: само га прозвао: дели-Бо̆ца, а после су га и сељани тако звали.

Као у грозници цвокотао је чича-Бо̆ца, гледајући у наперене пушке. Заустио је да каже, како он није из овога села.

— Пази, старче, да истину кажеш! Она је овђе неђе, а не речеш ли ђе је, листом ћете изгинути.

Дели-Бо̆ца се само сави и простења нешто, али му реч запе. Рамове очи севале су крвнички, а рука, што је почивала на јабуци од кубурњака, била је готова на крв.

— Она... — простења старац, — она је...

— Ђе?

— Тамо, — одговори чича-Бо̆ца, да се једва чуло, и показа палцем преко рамена на пласт, где су сељаци у брзини сакрили девојку.

— Растурите сено! — викну Рамо.

Очајан врисак разлеже се из пласта, а одмах за овим излете девојче и наже бежати. Рамо и Суља пустише се за њом, а остали Турци опколише снаху и мајку њезину, која иза свега гласа зајаука.

Смиља се отимала, али узалуд. Турци је везаше и натоварише на Рамова коња, па онда растераше рају на све стране, а они касом одлетеше. На згаришту је остала само мајка, која је од јада пала у несвест, и снаха њезина.

Врисак Смиљин разлегао се неколико пута, докле јој Рамо не затисну уста јаглуком. Кад су већ измакли и стигли на распутицу, Рамо

отпусти моравачке Турке, па отуда са̂м са Суљом продужи пут на Рудник, где би и стигао, да га Милојева рука не заустави.

6.

Густиш, кроз који је Милоје с Дамљаном носио Смиљу, слази до самога манастира, те се тако нису морали плашити, да ће их ко угледати. Тек кад доспеше до окомка шуме, што се, као одсечна падина, стрмо спушта у манастирско двориште, стадоше.

— Спусти! — рече Дамљан. — Ти очекни овде, а ја ћу отпасти до манастира, да видим јесу ли у кући сами и да јавим.

Чобанин штуче у шибљак, и тако оста Милоје са̂м с девојчетом, које се није свестило. Оно мрачно осећање, што га је спопало, кад је сазнао кога је избавио, није га никако остављало. Он се спусти на извањени пањ, окрете леђа онесвеслој девојци и зарони у тешке мисли. Да је могао само, чисто би јаукнуо од неког терета, што му се свалио на душу, па га притискује, те му не да̂ дахнути. А то не беше из страха, што је убио Турчина, а још мање да га је гризла помисао на крв. Сазнање да је прву крв пролио у корист Гагића, да је раскопао своје огњиште ради Гагића, толико га је пекло, да је сав кипео на самога себе. Мало ли је, што су само из ове куће три главе легле у гроб, него сада да гледа још, како му Турци пале кућу, огњиште растурају, а њега...

Дубок уздах пробуди га из немилих мисли. Он се окрете и збуњено погледа тамо. На леси је лежала Смиља отворених очију. Милоје се несвесно заблену у девојче, двоумећи, да ли да се уклони или да очекне. Докле је тако нерешљиво стајао, Смиља га је посматрала крупним очима, али њезин поглед је чисто замагљен, те се чини као да се напреже, да разабере предмете око себе. Сад поуми да се дигне, одупре се лактом, али малаксала са напора клону, удари главом о лесу и болно јаукну.

На овај јаук Милоје прену, брзо јој прискочи и мало је подиже. Девојче је жмурило. Пуначка недра, што су тако близу његових прсију, дизала су се и спуштала са убрзана дисања, а лепа глава лежала је заваљена на његову колену. Држао је тако неколико тренутака, а није знао шта да ради: да ли да је остави овако немоћну, па да побегне, да га не види, да не сазна, ко ју је спасао — или......

— Ватра! — прошапута девојче — Изгорећу!

Милоје зграби шаку снега, згрудва је и прислони на девојчине усне, које су као ватра гореле. С ненадне хладноће девојче се мало стресе и поче жудно сисати влагу југовна снега. После неколико тренутака расклопи очи, па се забленуто загледа у Милоја, који поче зверати на све стране, само да сакрије поглед, да се не сукоби с њезиним очима.

Смиља се постепено разведравала. Мало по мало и она поче схватати да се налази у шуми

сама, у рукама крвна непријатеља своје браће. Страх и хладна језа, што је почеше подилазити, толико је захватише, да је као у грозници дрхтала. Откуда она овде и зашто је држи тако? Од силна страха не смеде изустити ни једне речице, него је дрхтала и укоченим погледом пратила сваки његов покрет.

Милоје кришом погледа. Дивно девојачко лице, мало побледело због несвестице и крви што је истекла, било је тако ведро и свеже, да га је та свежина запљускивала неком необичном топлином, девојачким дахом. Њему се у томе часу учини, да би било грешно да је није избавио, баш и кад би знао, да је то она, — сестра Гагићева. Најзад: „ово је луда женска глава, а она није крива за нашу заваду“. Тако је помислио у овоме тренутку, гледајући у ове бистре очи, из којих је сјала ведрина као из свежа и бистра кладенца, кад се у њему сунчева светлост огледа. Али ипак та помисао беше само тренутан осећај, који се нenaдно јавио и ненадно ишчезнуо. Оно тешко расположење наново га захвати, и њему поче бивати несносно, што нема Дамљана. Ово неколико тренутака отезало се као вечност. Он нестрпељиво ослушну, хоће ли чути ход или гласове. Али у шумарку беше све мирно и немо. Само што над главом чује одмерено куцкање. То пузавац разбија кљуном храстову кору на једном дрвету.

Девојче је дрхтало као ухваћена птичица.

— По Богу да си ми брат, — прошапута

девојче, коме од страха грунуше сузе, — немој ми учинити зла.

Још није била начисто, шта се све с њом догодило и откуда сама у овоме густишу са Станковићем.

— Ћути! — осече се Милоје. — Сад ће и они.

Девојче га погледа престрављено.

С манастирске стране зачуше се гласови. Милоје пажљиво ослушну.

— Они су! — рече полугласне. положи девојче на лесу, па се у једном часу изгуби испред њезиних очију.

Као срндаћ, кога ловачки керови гоне, тако је и Милоје јурио кроз шибље и густе шумарке. С камена на камен скакао је, а од силне задиханости и узрујаности с њега су капале крупне грашке зноја. Није никако желео да се на овоме месту састане с Хаџи-Ђером, кога, као и његов ујак, није марио. Тек на домаку своје куће што заста, да одахне и да се мало прибере. Ено, тамо му је мати и снаха и, можда, ујак. Шта ће им казати и како да рекне, да је он убио Турчина, и то чега ради? Да спасе Смиљу Гагићеву! — Или да сакрије од њих? А зар се већ сутра дан неће сазнати? Зар Дамљан није иснриповедао у манастиру, а Суља, који је пуцао у његов дим, зар га није могао видети и одати тамо на Руднику! И ко зна, неће ли већ сутра зором налетети Сали-агини људи, да га ухвате. За једног Турчина њега ће убити, кућу му за-

палити, а мајка ће свиснути од бола и чемера, кад угледа, како га некрсти туку и вуку на Рудник.

— Хеј, будало, шта си урадио! — јекну очајно и удари се песницом у главу.

Плах и узрујан корачи преко прага, па, не погледајући ни у кога, уђе у вајат, дохвати кубурњаке, те их тресну у други крај вајата, па седе на пространи кревет и тешко се замисли.

Кад је Милоје ушао у кућу, његова мати и ујак седели су покрај огњишта, а снаха је нешто око огњишта радила. Кад га угледаше онако узрујана, ујак и мати само се згледаше.

— Шта ли му је? — запита Рупић.

— Не знам, — одговори мати и брижно погледа у вајат.

— Отиди до њега.

Старица отшкрину врата и помоли главу:

— Миле!

Милоје ћути.

— Кућо моја, шта ти је? — запита она и уђе у вајат. — Да ниси болестан?

— Нисам, нано! — одговори он и скиде мајчину руку с чела, које је као у ватри горело.

— Па што гориш тако?

— Где је ујa?

— У кући. Хоћеш да га зовнем?

— Жедан сам! — хукну Милоје, дохвати крчаг покрај себе и наже пити. Докле је пио, мајка је претрнула, гледајући у његове закрвављене очи и узрујано лице. „Шта ли му је?"

— питала се она, па је са страхом очекивала.

— Опрости, најо, али ја те морам оставити.

Мати затрепта. Овај промукли глас и узбуђено лице, које час о час мењаше боју, чисто је порази.

— Веселниче, шта си урадио?

Милоје збуњено погледа у очи, као да би у њима хтео да прочита да ли се већ сазнало.

— Ето, урадих!

— Шта? — запита мати преплашено.

— Убих!

— Као жеравицом такнута, мајка скочи са седишта. Заципљена овом речи. забезекнуто је посматрала у сина, који само седи и непомично гледа у једну страну.

На последњу реч Рупић уђе у вајат.

Милоју удари кр̑в у лице и збуњено окрете главу у страну.

— Убио си га? — запита ујак журно.

— Ја! — одговори Милоје, а и не гледа ујака.

— Тѐшто, соколе, тако и ваља! — викну Рупић весело. — Сад је остао још један пас!

Милоје ћути.

— Па кога си од њих? Јована?

Милоје не одговара.

— Николу?

Опет ћутање. Мати престрављено гледа то у сина то у брата и чисто цепти од неке слутње.

Рupић зачуђено погледа.

— Ама кога си, хеј? —

— Рама, — одговори Милоје сухо.

Рupић запрашћено устукну.

— Шта велиш?

— Рекох...

Рupић и мати само блену зачуђено. Милоју поста несносно ово ћутање.

— Зар сам ја знао да носи Смиљу Гагигићеву. Ето ти!

Ујак ипак није разумео ништа. Он само превали зачуђен поглед на Анђу, која је само дрхтала и као онемела слушала шта се говори.

— А ја сам мислио, да је друга нека, — проговори Милоје. — Ето, могао је тако и наше чељаде однети, па зар да пропустим? Ја нисам знао, да је то Смиља.

Рupић се наслони уза зид. Вајат и све што је у њему окретало се око њега, а небројени светлаци сукћу му поред очију. На слепоочњацима тако му је лупало, као да чекићем ударају, и он се чисто поведе. Неко време стајао је тако разрогачених очију и расклопљених вилица. Није умео ништа рећи. Једино, што му је зујало око ушију, био је неки глас, који као да долажаше из даљине, па му зуји: „Убио Турчина, убио Турчина!“

Мати не могa издржати више, групу се у груди и поче плакати. Наједаред приђе сину, загрли га и узе тихо нарицати. Спаха, заплашена, стала уз огњиште, па се никуд не миче.

— Куку мени, бато! — јаукну Анђа. — Шта да радимо?

— Шта да радимо? — цикну Рупић и позелене у лицу. — Ето ти тога красника, упитај њега! Ја велим, понео човек оружје, да освети брата, а он убија Турчина! И то кога ради? Да спасе девојчуру, помаже своме крвнику, а сутра ће нам за то кров над главом букнути.

— Ја нисам знао да је она? — одговори Милоје, збуњен речима што их ујак осу.

— И он се, мајчин син, нашао да исправља криву Дрину, да убија Турке! Ето ти га сада, па нека сâм одговара... Идем аги Џинићу! — дрекну Рупић. — Боље и он један да пропадне, него ли кућа, него цело село.

У Милоја као да уђе помам.

— Иди, — одговори он. — Турци ће ти дати челенку за то!

— Шта велиш, момче?

— То што ти рекох! — одазва се Милоје и дрско погледа у ујака, који од љутине дрхташе.

Рупић цикну као помаман. Станковићи су на његовим рукама одрасли. Он није научио, да му се ико у кући успротиви; сви су га као најстаријег слушали и покоравали му се. А сад...

Крв му удари у образе, он стиште песнице и полете Милоју, али одједном као скамењен заста. Милоје устао, испречио се насред

вајата, сева очима и чека. Оштро његово лице чисто је трептало. Рупић га није познао. То више није деран, што је до мало час збуњено зазирао од ујакова погледа, него савршен човек, горостас, који је спреман на све, па чак и на то да смрви онога, који га се дотакне. Један часак био је довољан, да га сасвим преобрази, да од нерешљива дечака створи одлучна човека.

Запрепашћена мати врисла је и стала између њих, да их растави.

— Шта је, ујаче? — викну Милоје. — Мислиш ти, да ћеш ме заплашити? Цептиш од страха, што сам умлатио једног Туркешању... Оди, дѐ! Што си стао, шта чекаш?

Док је ово говорио, поглед му је севао дивљачки. Рупић је само зеленео и бледео, гледајући у нећака, који се једним махом истрже.

— Све си нас убио! — застења Рупић.

— Нисам, — одговори Милоје. — Ако не смемо овде остати, а ми ћемо још ноћас кренути у збег.

— Иди ти у збег, а ја нећу! — дрекну Рупић. — Нећу ја због једног хајдука да ломим врат по гурбетлуку. Ти страдај, а ја нећу.

— Него ћеш аги Ципићу? — запита Милоје пригушеним гласом.

— Јесте, њему! Хоћу да прокажем хајдука! — И пође —

— Стој! — цикну Милоје и дочепа кубурњак са земље. — Да се ниси макао, ако ти је живот мио!

— Не, Милоје! — вриснУ мајка и обиснУ сину о врат.

Рупић, преплашен, испустио штап из руке, па се устурио мало у страну и као скамењен блене у Милоја.

— Као пса ћу те убити, ако поумиш ма шта. Боље и твоја глава него свију нас!

Рупић се чисто скаменио. Забезекнуто гледа у наперено оружје.

— О, домаћине! — зачу се пред кућом.

Снаха, која је преплашена цептила уз огњиште, истрча пред кућу.

На улазу дворишта стајао је Хаџи-Ђера. Снаха притрча вратницама, отвори их и приђе руци, која је благослови.

— Где је Милоје?

— Овде је. — прошапута снаха, а дрхће од страха.

Хаџи-Ђера прође мимо њу. Он је приметио неку усплахиреност на њезину лицу. али није обраћао пажње. Мислио је, да је то само туга за изгубљеним мужем.

На кућном прагу заста пренеражено. Тамо угледа узвиљале очи Милојеве и кубурњак. наперен у груди Рупићу.

— Помажи, оче духовниче! — запишта старица. која се иза све снаге борила, да истргне пиштољ из руке синовље.

— Доле оружје! — грмну игуман, прискочи и снажном мишицом изви из Милојевих руку кубурњак.

— Штога не пустиш? — викну Рупић, који се узјуначи, кад опази да је оружје отето — Хајдуче! Харамијо! Убио си човека, бацио си угарак у кућу, па потежеш оружје и на ујака, који те је од литре меса очувао.

Хаџи-Ђера опази у чему је ствар. Он приђе Рупићу и стаде га стишавати. Али Рупић је на сав мах беснео.

— Хајдук! Хајдук! — дерао се као помаман.

— Не вичи, човече, могу те још чути! — утишава га игуман.

— Шта чути? Нека чују! Боље он један да пропадне, него да цело село пострада!

Страх, да и сâм не пострада, толико је био избезумио Рупића, да је све више долазио изван себе. Милоја је мати ухватила за руку, и он се пустио да га доведе до седала, па га онда обема рукама загрлила и кроз плач молила да се утиша.

— За име Божје, шта ти је? — викну игуман. — Милоје није учинио никаква зла!

— А Рама? Ко уби Рама? — јекну Рупић, ухвати се обема рукама за главу и поче је њихати то амо то тамо.

— Па шта онда? — запита игуман и оштрим погледом загледа се у Рупића.

Рупић се убезекну на овако питање, па чисто изненађено погледа у игумана.

— Онда? Та због њега ћемо сви пострадати! Са његове луде главе пропатиће село.

— Не бој се, Рупићу. — одговори игуман

оштро, јер га већ и самога поче захватати нестрпљење; — ако село пропати, ти нећеш! Тебе ће већ заклонити ага Џинић.

Изненадни долазак Хаџи-Ђерин и овај разговор утишаше Милоја, те се мало по мало уздивљали поглед поче стишавати, али зато ипак његове очи севаху још претњом, која је мало час на овоме месту приковала Рупића.

Хаџи-Ђера приђе Милоју, дохвати га за главу, па га пољуби у чело.

— Нека је срећно, соколе! — рече Милоју, који га чисто забезекнуто гледаше. — Сачувао си образ невином детету. Тако ваља! То ти више вреди, него да си пет манастира подигао.

— Убија људе, да крвнику помогне! — застења Рупић.

— Не греши душе, Рупићу, — одговори игуман. — Гагићи нису убили Милана.

На ову реч Милоје прену и пажљиво се загледа у очи игуманове. Мати, која не одмицаше од сина, и снаха њезина, погледаше такођер.

— Шта би рекао, Рупићу, кад бих ти ја казао, да је Миланов убица главом твој пријатељ, ага Џинић.

Милоје ћути:

— Оче игумане, живога ти Бога, је ли то истина?

— Није истина! — дрекну Рупић. — Ага Џинић је баш опоменуо Милана, да се чува...

— Од Гагића! — упаде Хаџи-Ђера. — Знао је он, да ће Милан то већ казати у селу.

те тако, кад га нестане, да ће се на Гагића посумњати.

Осим Рупића, коме је ово изгледало као лаж, сви су у кући били изненађени. Милоје је само зверао то у игумана то у остале.

А у самој ствари и није било баш тако ласно веровати, да је ага Џинић могао учинити што противу Станковића. У Моравцима је и најмање дете знало, да је субаша, још од оне самртне, Рупићев добар пријатељ, а Станковићи су као и остала раја били мирни и послушни. Осим тога Рупић, као најстарији члан ове задруге, толико се додворио код субаше, а отуда и код руднички Турака, да су га ови у селу окнежили, те му тако створили још већи углед у Моравцима и околини. Сродници и пријатељи, којих готово имађаше у свакој моравачкој кући, знали су за ово пријатељство, па су рачунали, да ће и њима бити добро, ако се не одвајају од Рупића, те тако мало по мало он поста у Моравцима највиђеније лице.

Моравчани су, додуше, и после тога сносили све намете као и остала села, па их та послушност није сачувала ни од оног Сали-агина „права прве ноћи“, али субаша је ипак, гдегод би му се дала прилика да користи Моравчанима, а да не оштети своје и турске интересе, ишао на руку Рупићу и селу. А и толико је сељанима било добро дошло. Кад нису смели ништа Турчину, а оно су гледали да покажу своју моћ на суседним селима. Ако је ко имао

заватине на дићском атару, он је могао слободно на њој радити, а да га не заболи глава од стране субашине. Дићани су се могли жалити коме било, то им није користило. Ни субаша ни руднички муселим Сали-ага нису се паштили да их заштите. А то је све још више распиривало ону крвну задевицу. Дићани и њихови сродници из осталих закрвљених села наплаћивали су се на други начин. Где год су се сукобили, тамо су се завадили, побили, један другога обранили, или један другоме убили марвинче, потрли усеве, запалили сена. Једном речи. из дана у дан гомилале су се нове клице за крвну освету, у толико више што је субаша на сваку тужбу урадио онако, како је то ишло у корист Рупићу и Моравчанима.

А Рупић је зато био десна рука аги Џинићу. Из његова се села није још нико одметнуо у хајдуке, нити је који хајдук могао наћи склоништа овде. Ага Џинић је с те стране могао мирно са уха на ухо спавати, а да га ни глава не заболи.

Па онда није ни чудо што је Рупић онако неповерљиво саслушао игуманову реч. Шта је он могао натрунити субаши, да му сестрића убије, кад ето још ни један Турчин није имао од њега вернијега пријатеља међу рајом?

Овај разговор само га је више уверио, да је игуман све то измислио, тек зато да га одвоји од субаше, па да у згодноме часу похајдучи село. Игумана није волео ни зато, што га

ни ага Џинић није марио, али од онда, кад је започео да мири сељане, кад је узео да га јавно међу сељанима прекорева, омрзао га је сасвим. А већ овога пута, кад овако одобрава убиство, што га је Милоје учинио, дође му црн као сатана. „Тај ради, да нас завади с Турцима, да нас отера у хајдуке и гурбетлук“, — помисли и премери игумана испод очију. Немоћ, што је у овоме часу осећао према сестрићу, који му се овако истрже из руку, ускомешала му је из дна душе јед, који га је толико давио, да му се чинило, е ће се угушити, ако још који тренутак остане у његовој близини. До јуче, до мало час, био је он једини господар, а сад ево и овога калуђера, како се између њега и сестрића увукао, као клин у процеп, да их упропасти, а он нема ни толико снаге, да се одупре томе. Па онда, баш и кад би покушао ма шта, да поврати стари ред, како би се то свршило? Између њега и сестрића испречило се убиство. а да сестрића заштити, сакрије, да се уопште за његов спас заложи, значило би то исто, што и спрегнути се са одметником, а Турци нису олако праштали крв убијена Турчина. Убица и његови јатаци главом су плаћали, а село, на чијем је атару нађен леш, плаћало је тешке глобе.

Од таквих мисли Рушићу је бучала глава.

— Пропали смо! — хукну очајно после подужег ћутања.

- Зашто, Рушићу? — одговори игуман.

Бог зна, да ли је Суља и опазио Милоја. Ако га није смотрио, лако ти је бацити сав кабајет (одговорност) на хајдуке. Мало ли их је, који су тако урадили? Али ако га је баш умотрио, а ти реци аги Џиниђу, да не знаш ништа и да Милоја нема у кући. Ја сам, ево, и дошао, да Милоја уклонимо још данас, па, ако Бог дâ те се не сазна, ласно му је доћи, а сазна ли се, зар је мало планинâ? Или ти мислиш, да је он једини, кога неправда и зулум гоне у хајдуке! Ето ти петорице браће Недића, па Цеп̂играбић, па Станко, — све је њих одагнала неправда, сви се они одметоше, да очувају још ово мало образа, што нам је остало!

Игуманов глас звонио је као глас Претече. Мајка се приљубила уза сина, па чисто не дише, а Милоје укоченом пажњом гледа у лице игуманово, које му у овоме часу дође као светитељско. Овако храбрење, па још из уста слуге Божјега, чисто га понесе, уздиже нада све. Она одлучност и снага, коју је осетио када је потргао кубурњак на Турчина, сад му се наново поврати и њему поста криво на самога себе, што је до мало час стрепео.

Али докле је Милоја ово храбрило, дотле је Рупић седео нем и усплахирен. Она једина мисао, да је Милоје убио Турчина, да је помагао крвном непријатељу, да је потегао оружје и на њега, па онда, да му он сада више ништа не сме, и да ће већ сутра страдати сви због његова дела, толико га је ужасавала, да га ништа није

могло прибрати. Да је смео само, он би овога часа и Милоја и игумана смождио, затро би их, да им ни трага не буде, али је овако трпео и слушао, како калуђер на његове очи хвали убицу и још поучава, да се у гору одмеће.

Па докле је Рушић као укочен седео и само покаткад шкрипао зубима, игуман је тешио Анђу и саветовао, да седи мирно и да не брине за сина.

— Спреми се, Милоје, па у име Бога да се иде!

— Спреман сам, оче, — одговори Милоје и задену оба кубурњака за силаје.

— А ти се опрости с мајком и ујаком.

— Опрости, најо, и немој тужити! — рече Милоје и приступи мајчиној руци.

Анђа, која је дотле са strepњом слушала игумана, прибра снагу, да не заплаче, загрли сина и стаде га осипати пољупцима.

У загрљају мајчину Милоје је овога часа осетио сву топлину детињске љубави. Он се није отимао, него је пустио старицу, да га грли, љуби и милује до миле воље.

— Бог те чувао, сине! — јецала је она грлећи га.

И снаха приђе деверовој руци, да се опрости.

— Збогом, снахо, и аманет ти ова стара душа. Пази је као мајку.

Снаси ударише сузе на очи; она сакри рукавом лице, па одмах измаче у кућу, да се сакрије.

Милоје, у пролазу мимо ујака, заста, сними фес и ступи преда њ.

— Ујаче!

— Склони ми се с очију! — осече се Рушић и повуче руку за леђа. — Ја нисам ујак хајдуку!

Милоје га мрко премери, па онда прђе почађалој икони Св. Арханђела, која је висила у челу вајата, стаде пред њу, прекрсти се, дубоко се поклони, па је целива. Кад ово учини, још једном пољуби мајку у руку, па се благо изви из њена загрљаја и изађе на двориште.

Топла сунчева светлост, што се преливала по одјуженим снежним горама, чисто га разгали. Она небесна ведрина блесну и у његовим очима, и он, раздраган, похита за игуманом, који ведра чела и спокојно корачаше уским гротлом манастирске долине.

Анђа изашла на кућни праг, утире сузе што непрестано роне и прати очима сина, све докле се овај не изгуби из њезиних очију. За тим се врати у вајат, прође поред брата икони, наслужи кандило, па се три пута прекрсти, дубоко поклони пред иконом светитеља, положи руке на прса и поче тихо шапутати молитву. Молила се Богу и кутњој Слави, да јој заштите сина од сваке беде и напасти, да му помогну у пољу и гори.

Кад је довршила, прекрсти се, метаниса и целива икону. Једна суза, што се скрунила с мајчина лица, ороси лице Св. Арханђела, а њој дође, као да се светац благо насмеши. Побожна

молитва даде јој нову снагу и она се окрете. да изађе у кућу.

Рупић, који је за све ово време седео и као заливен ћутао, одједном шкрипну зубима, удари се песницом по колену и скочи.

Анђа га погледа бојажљиво. Он прихвати палицу с пода и пође.

— Куда ћеш? — запита га Анђа с неком стрепњом и стаде пред излаз.

— Уклони се!

— Куда ћеш?

— То ја знам. — одговори Рупић.

— Ти ћеш аги Цинпћу?

— Идем, да одам пса!

— Не, по Богу брате! — јаукну Анђа. — Зар хоћеш да ми кућу мртвим кôцем затвориш!

— Оно ти није син! — дрекну Рупић. а лице му дође некако страшно. — Нећу ја да због једног харамије пострадам!

На ове речи Анђа затрепери мало, али се у часу прибра. а поглед. који до овог часа преклињаше, поста као челичан.

— Идеш?

— Идем! — одговори Рупић, а прети гласом. — Нека псето само одговара.

— Е. па пролази, бато! — одговори Анђа и уклони се с врата. — Мени је и 'нако додијало све. Када ми сва деца легну под земљу, шта ћу и ја овде? Ено ти Цинпћа! Иди, одај све; али знај: кад се вратиш амо. наћи ћеш ме како висим о овој гредици. А већ после дођи с

твојим агом Џинићем, па се шири сâм по овој проклетињи.

Глас јој је тако мирно и одлучно звонио, а онај поглед, који је приковала у очи братовљеве, збуни Рупића. Он устукну мало, дубоко хукну и седе на своје место.

Наста ћутање . . .

Рупић оборио главу, а на лицу, које је и сада усплахирено, трепери свака жилица. Анђа се наслонила уза зид, па, одлучна и мирна, приковала поглед у брата, као да би хтела рећи: „Хајде учини!" Станојка стоји насред куће и страшљиво погледа то у свекрву то у Рупића. Најзад овај диже главу и мрачним погледом премери сестру.

— Па сад? . . .

Анђа га само одлучно гледа и не одговара.

— И ми сви да пострадамо због њега?

— Нека пострадам! — одговори Анђа. — Нека ме растргну коњима на репове, само он да се сачува.

Рупић је чудно погледа. После забуне од сестриних речи и сâм је почео осећати, да ће пренаглити, ако пре времена ода. Али у колико је то осећао, у толико му сад више поче искрсавати слика игуманова, који му одведе сестрића. У њега се почела увлачити нека нејасна слутња, да је у сав овај посао уплетен и сâм игуман, а нарочито га то уверавало, што баш сада, кад је Милоје убио Рама и спасао Смиљу, он правда Гагића, а оно убиство товари на леђа субаши.

И сав јед и жестина, што су се комешали у души после оног сукоба са сестрићем, пређоше на игумана. Сад му се учини све јасно: и онај разговор после сахране Миланове, и онај састанак с Гагићем, па онда и оно Милојево одупирање да иде с њим Ципићу, и његов одлазак на Њиг баш онда, када ће Рамо пронети Гагићеву Смиљу. Сви ови догађаји сплетали су се и преплетали у његовим мислима, па су га све више утврђивали, да је Хаџи-Ђера увукао потајно његова сестрића у своје замке, а овај је све то крио од њега. И то га у помам доведе. Сад више није ни мислио о Милоју. Хаџи-Ђера постао је чвор овога сплета, а мржња, што је мало час букнула на сестрића, налете као бујица на игумана.

— Шта си се узјазбила ту, те бленеш! — дрекну на Станојку, која још једнако стоји насред куће.

Станојка се ужурба и потрча огњишту, те тамо поче нешто радити.

Рупић се диже и пође.

— Оде ли? — запита Анђа, а једнако га мери оним погледом.

— Идем до кума Мратића, — одговори Рупић, не погледајући је.

Кад изађе из вајата, Анђа обори главу на прса, па тако оста неко време. Очевидно борила се само собом.

— О, снахо!

— Чујем, нȃјо — одазва се Станојка.

— Дȅде, ћеро, привуци ми овај губер, те ме покри; нешто ме зима ломи, — рече Анђа, па се спусти на пространи кревет.

Снаха је покри, па онда седе крај ње.

— Је ли, најо?

— Шта, ћеро? — запита Анђа, а вилице јој по мало цвокоћу.

— Зар није боље, да се и ми уклонимо кудгод, докле ово чудо не прегрми?

— А куда бих од оних гробова? — прошапута Анђа и навуче губер на очи.

— К'о велим, док се не смири.

Анђа не одговори ништа. Скрпвена под губером мучила се да савлада бол што је ломио. Али што се више уздржавала, бол је све више бујао, притискивао и давио, да јој се учини, е ће се угушити, ако бар једаред не уздахне.

— Јаох, до Бога, зар да и њега изгубим? — врисну из грла и поче се трести као у грозници, а сузе као дажда линуше низ њено лице.

Студена језа, што је спочетка захватала, постепено се утишавала, а место тога осети топлину, као да је поливају по снази врелом водом. Мало по мало и врелина поче бивати тако неспосна, да јој се чинило, е ће јој сва изнутрица сагорети. Свест јој се стаде мутити и она се запесе у грозничаво бунцање.

Снаха је лебдела над њом.

— Снахо!

— Чујем, нȃјо! — одговори Станојка, па се наже над њом.

— Што не отераш ту црну псину?

— Коју, нâјо! — запита Станојка и погледа око себе.

— Ето је код кревета, где рѐжи... Ох ох!...

— Шта ти је, нâјо? Разабери се! — прошапута Станојка преплашено и поче је дрмати.

Анђа отвори за часак очи, али их брзо склопи; она није осећала ово дрмање, само је тек по који пут јечала у тешком заносу.

Станојка се поче плашити. Дође јој да истрчи напоље, те да позове ма кога, али најближи комшилук у растрканоме селу био је толико удаљен, да би морала добро викати, докле би довикала. Међутим, није никако смела да остане сама уз болесницу.

Докле се тако ломила шта да ради, свекрва је збацила губер, подигла се мало и гледа у снаху. Али то није био њезин поглед, него некако друкчији, нејасан и страшан.

— Како ти је? — запита Станојка, а престављено гледа у онај поглед.

— Шта радиш то?

— Ништа, нâјо?

— Како ништа, кад ти сва коса гори! Угаси то!

— Лези, теби је зло! — одговори ова и положи је полако.

— Ох... ох! — зајеча Анђа. — Ох... ухватиће га пси!...

Занос је бивао све већи, а из ње је јàра чисто би̏ла.

Снаха донесе сирћета, па јој натрља чело. Ово као да је годило болесници, јер се наскоро стиша и тврдо заспа.

Станојка причека још мало, ослушну, и кад се увери да спава, покри је полако, па онда нечујно изађе. Хтела је да огледне неће ли спазити ма коју од жена, те да је позове, да јој се нађе у помоћи око болеснице.

Пред кућом зачу кораке.

— Хеј, домаћине!

Она потрча напоље, али кад пређе праг чисто устукну. Пред њом је стајао ага Џинић.

— Помози Бог, снахо!

— Бог ти помогао, честити субаша, — одговори Станојка, стави леву руку под гуњић, а десном се маши агина скута.

— Нека, снахо, нека! — одговори субаша и трже руку, у којој му беше дугачак чибук. — А где је кнез?

— Отиш'о до кума, мало час, — одговори Станојка, а у грлу јој запиње свака реч.

— А ти сама, ха?

— Ето, — одговори она, — чувам болесну нају, те изађох, да дозовем коју од жена.

— А где ти је девер?

Станојка се смете:

— Овде... не знам... Бој се, и он је отпао тамо.

Ага Џинић је погледа испод очију, а поглед му је чудновато светлео. Он је већ сео на једну троножицу крај огњишта, па је из ве-

зене дуванкесе, што му је висила испод срмали-пиштоља, извадио између прстију дувана, те набија у лулу.

— Баш добро, бива, те те затекох тако. Деде, принеси ватре.

Станојка прихвати машицама жар, па га принесе на чибук. Затим се измаче у крај и тако оста стојећи, а очију са земље не диже.

Ага Џинић одби неколико густих димова, па онда упиљи у Станојку.

И не погледајући у њега, Станојка је лепо осећала његове погледе, па се од стида чисто мењала у лицу.

— Па, болан, ти сад удовица? — ослови ага Џинић.

Станојка не одговори ништа. Сад би се радовала, да ма ко наиђе овамо, па макар то било и најмање дете, само да није са субашом на само.

— Јазук! — продужи субаша. — Онако добар човек, па га изедоше.

— Бог им судио! — одговори Станојка тихо.

— И судиће им, не брини. Неће им остати ни камен на камену. За једног Станковића све ћу Гагиће побити.

Станојка га кришом погледа. Субаша примети ово, па још боље упиљи поглед у њено лице. Она се збуни пред овим очима, које је чисто прождираху, ужурба се око неких прња, поче их купити и пође с њима напоље.

— Ама куда журиш? — запита ага Џинић, па како је баш у томе часу пролазила покрај њега, обухвати је руком око паса и привуче себи.

Станојка задрхта као прут.

— Шта се опиреш толико? — прошапута субаша, а глас му трепери од узрујаности. — Море, зар не видиш колико сам мерак на тебе?

— Пусти ме, ага, молим ти се! — одговори ова, а све се упиње, да му се извије.

— А што, јање моје?

— Пусти, видеће!..

— Па ако и виде! — одговори Џинић и, отуривши чибук у страну, укопча је и другом руком. — Сједи де овамо?

Станојка испусти прње, па се обема рукама одупре о његова прса, да се отме.

— Сједи мирно, кад ти велим! — викну мало снажнијим гласом, и силом је привуче себи на колено. — Ето, ви'ш, тако!

— Аман, ага, дина ти, пусти ме!

— Пустићу, ама да чујеш прво што ћу ти рећи. Не мисли, да ћу силом ишта усхтети: таква ми не требаш. Ама ти знаш добро, ко те је сачувао, да не идеш као и остале на Рудник. А сада ти велим, бирај што ти је милије: или мени или на Рудник. Први дан, кад биров викне да све цуре и невесте пођу Сали-аги, и ти ћеш, дина ми! А тамо ти нема бирања: ко те први уграби, томе ћеш измећарити. Ха?

Докле је Турчин говорио, Станојка је трептала као јасика, па је чешће покушавала, да се истргне; али чврсте Турчинове мишице снажно су држале плен.

— По Богу, ага, — зајеца она, — Милан ти је био пријатељ, он те је увек поштовао.

— Ех, пријатељ? Ама, женска главо, њега нема више, а ја сам му био пријатељ због тебе. Пазио сам те, бива, и онда као и данас. Него, жив ми, немој више да се опиреш. Бирај, што ти је гођ драго. Не дођеш ли ми још данас у хан, сутра ћеш са осталима на Рудник.

Станојки је, које од борбе да се отме а које од овог разговора, лупало у грудима, као да песницом удара.

— Пусти, ага, амана ти!

— Батали то! Кад ми одговориш, пустиће у те. Ама не смећи са ума, како ти рекох: или мени или на Рудник!

Ово *или или* није давало да подуже размишља. Субашине речи нису биле само обичне претње. Он је зацело пре полак године сачувао, да, као друге, не иде на Рудник. Милан је молио агу, да је спасе срамоте, па је чак и претио, ако му жену одведу тамо, да ће одметнути село. И ага му је учинио. Али сад нема никога. И Милоје, у кога би се можда поуздала, уклонио се, Бог зна куда, те тако њојзи није остало друго, него да се покори судбини као и остале. Па опет ова рудничка весеља, за која су и деца у селу знала, била су за њу толико

страшна, да би пре сактисала саму себе, него што би тамо отишла. Сали-ага и његов побратим, са осталим Турцима у тврђави, чинили су та весеља јавно. Докле је једно коло девојака и младих жена с рудничким Турцима играло, дотле су друге девојке седеле у крила осталим Турцима, који су сехирили. И помисао на ово чисто је обезоружа. Страх, да не иде на Рудник, потресе јој сваку жилицу; она више није имала снаге ни да се отима ни да се одупире насилнику, што је држаше.

Међутим, субаша је пламтео и жудно чекао њезин одговор.

— Па, реци, шта си наумила?

— Доћи ћу, — прошапута Станојка готово нечујно.

— Не дочух, шта рече? — запита Ципић и привуче јој главу лицу.

— Хоћу, — шапну Станојка дршћући, а лице јој поче пламтети.

— Е, виш, тако те хоћу, снахо! — одговори ага загушеним гласом, привуче јој главу, па јој притиште пољубац на вреле образе. — Ех, бива, сада сам лак, као да си ми скинула Бог зна какав терет с душе. Ево на! То нека ти је само тек 'нако, мало обележја, а већ после ћу те окитити, да ће ти све цуре завидети.

Кад то рече, извади иза паса златну рушпију и стиште јој у шаку.

Станојка је била као убијена. Нити се бранила више, нити је шта говорила.

— Дакле, још данас? — прошапута субаша и уста. — Чекам, знаш, до заранака доћи ћеш већ. А сад, ето, одох.

На поласку је још једном помилова и пољуби, а за тим изађе из куће и замало па се изгуби.

Станојка је остала потпуно збуњена, крв јој ударила у лице, па се све зајапарило, а у грудима јој је силно лупало. Она није видела ништа: ни оно благо и топло сунце што трепери озго и сија над снажном белином, ни плаво пространо небо, што се наслања на усталасале горе и планине, ништа, ништа; њој је зујало у ушима само оно, што је мало час чула, а у мислима јој се испречио црни Рудник и срамота, што ће је већ сутра можда снаћи, ако се не одазове овоме Турчину.

Тако је стајала неко време, па онда пође у вајат; али кад маши руку за узицу скакавице, трже је као опрљену. Стид је од саме себе ухвати и не смеде да прекорачи тамо, где јој је болесна свекрва лежала. Чинило јој се, да ће јој се на лицу видети све: и шта је чула и како је до мало час седела на колену Турчину. Она се врати огњишту, па је, ни сама не знајући шта чини, узимала час једну а час другу ствар, премештала је с места на место, па је онда застајала и непомично гледала у оне разнобојне пламичке што сукћу и пуцкарају по широкоме огњишту.

У један мах јој дође и та помисао, да се утеши оним што мора бити. — „Ето, сила Бога не моли“, прошапута у себи. „И остале су морале да учине тако, па зар су оне криве. А мени је бар оставио да се спасем видовне срамоте. Њих види сваки, кад иду на Рудник, а мене неће видети нико“.

Тако је у један мах покушала да се, колико толико, измири са својом судбином, али то је било само за један тренутак. Узрујана душа размахнула је у њојзи као олујина, па као што ова ломи и обара, кида и руши, тако је и она необичном брзином стресала мисао за мислима. Ма колико да јој је долазило на ум, како се ни једна невеста, ни једна девојка, није могла сачувати ове напасти, њојзи се на сваку помисао, да се мора покорити, стезало у грудима, а пламено руменило час по час обливало је по лицу и снежном, лабудастоме врату, што је из гуњића извиривао. Чинило јој се, да ће од срама пропасти у земљу, чим прекорачи праг ове куће и пође у хан.

Па ипак на нешто се морала одважити, али на шта, то ни сама није умела одгонетути. Ма да би Џинићева понуда била скривенија од оне на Руднику, њој је подједнако руменео образ на обе помисли. У њеним очима срамота је остајала срамотом, па ма како се она скривала. Али ако не оде субаши данас, сутра ће на Рудник. Та сама помисао била је довољна да је сасвим утуче. Па бар да има кога, коме би се могла

поверити, који би је саветовао шта да ради. Да каже „аги“ (тако је још као невеста, кад су је довели, дала име Рупићу), на то није смела ни помислити, једно што се стидела, а друго и зато, што је знала да јој он не може помоћи. Тек сада, кад је и на њу налетела ова невоља, она поче осећати, како су страшне патње, што их трпи народ од ових силеџија. Докле јој је био муж жив, била је и виђена и заклоњена, а сада? Сада је, ето, сама; сада нема коме да се потужи, па и ако се потужи, она нема права да тражи да је заштите. А и ко би заштитио туђу жену, кад, ето, нису у стању да заштите своје сестре и кћери? У овоме часу сви јој људи посташе гнусни и мрски, који, само да сачувају своје главе, остављају некрсту на вољу да им срамоти кћери и сестре. А њен „ага“ Рупић био је један од тих, и он јој у овоме часу поста најцрњи. Само Милоје, што јој до мало час изгледаше страшан са онога убиства, порасте у њеним очима као див, дође јој као неки анђео, који избавља невине и сатире злотвора. Њему би се зацело поверила, а он би је, као и Смиљу Гагићеву, одбранио. Али камо га? Сме ли се надати да ће га до сунчева смираја видети? Та само да зна где је сада, отишла би му, стала би уза њ, па би с њим заједно кидисала на силеџију, па ма је и живота стало.

Али њега нема, а мисли, што су једна за другом муњевито суктале, трнуле су једна за

другом, а место њих остајала је само једна: или у хан или на Рудник.

Саломљене душе и претрнула од страха седе на банак огњишта, па се заблену у даљину. Памет јој се следила и она није умела ништа више мислити. Чак није ни осећала, како је ону златну рушпију стисла у шаке, па не пушта. Најзад расклопи шаку и стаде несвесно гледати у пару. Из вајата зајеча болесница. То је освести и она скочи, па, и не мислећи шта чини, тури пару у недра и уђе у вајат.

Свекрва је седела на кревету и пажљиво посматрала у снаху.

— Је ли било кога у кући? — запита она.

— Јесте! — одговори Станојка, а поглед сакрива у страну.

— Ко?

— Субаша.

Анђа прену и разрогаченим очима погледа у снаху.

— Да није дознао?

— Није, — одговори ова.

— Па што је онда долазио?

Станојка стоји и као заливена ћути. Анђа је по њезину лицу опазила, да се она ломи и мучи нешто.

— По Богу, снахо, што ћутиш? Да није зло.

Станојка не мога издржати више. Мислила је да ће се угушити, да ће јој срце препући. Сузе јој групуше, она зарони лице у њено крило и поче силно јецати.

Анђа јој прихвати главу, привуче је себи и стаде је љубити.

— Моја лепа ћеро, сине мој, шта је? — тепала је болесница Станојци.

— Јаох, полудећу! — врисну Станојка.

— Зашто, него моја? — запита свекрва, а глас јој дрхти од страве.

— Звао ме? — зајеца Станојка и поново сакри лице у свекрвина недра.

— Ко?

— Субаша!

Да је муња пред њом планула, не би је толико поразило као ова једна реч. Она се немо загледа у снаху. Сад јој на један мах поста јасно оно, у шта до мало час није веровала. Хаџи-Ђера је, дакле, истину говорио. Нису Гагићи убили њезина сина: то је урадио ага Џинић, да не зазире ни од кога, кад му жену пожели.

— Куку мени, најо, шта да радим, што ме не убијеш? — врисну Станојка.

Анђа није чула овај врисак. Ово ново сазнање врати је поново јучерањем гробу, који је до мало час заклањао Милојев догађај. Сви ови ударци, што се у два дана стекоше, већ су је толико сломили, да више и не личаше на живо створење. Лице јој се за чудо смањило, а из очију је избијала нека клонулост. Ударци судбине осули су се свом жестином на њезино срце, као град на винову лозу.

Па ипак у тој сатрвеној и од јада уморној души нашло се места, да и овај ударац осети. Сад више није имала гласа да јаукне и запе́ва, али је из очију као дажда ронило. Троструки јади стопили су се у један општи бол, а то, што је сада чула, била је само једна кап у неизмерној пучини њезине несреће.

И у самој ствари тешко је одредити, ко је у данима овога времена више трпео и испаштао: човек или жена? И једно и друго осећало је невољу, али је у неку руку жена била још већи мученик од човека, који је ипак могао наћи и одушке својим патњама. Могао се осветити, одметнути, па и ако му је живот био физичка патња, а он је бар тада био слободан, враћао је злотвору мило за драго, па је уз то често слабијег и заштитио. Али жена! Она је била оличени мученик; њезина страдања била су несноснија и тежа, у колико се није могла као човек ни одметати, ни светити, па чак ни одуширати. Везана за кућу, морала се у свему ослонити на заштиту мужа или оца, а муж и отац, тако исто потиштени, били су толико слаби, те нити су могли ни смели да је заштите. Да сачувају главу, трпели су да им се образ укаља; подносили су да им зулумћар одводи жену, кћер и сестру, те да их после осрамоћене врати кућама. Опре ли се когод томе, тај више није имао станка у кући, тај се морао раставити од породице, па ако се прихватио планине, кућа му је постајала згариште, на коме су се често ваљале лешине жене и деце.

Али у колико је жена, уопште, у своме мучеништву, стајала више човека, у толико се над женама својим мучеништвом истицала мати, која је уз личну патњу зебла још и за живот синовљи и образ кћерин. Она је управо била онај највећи очајник овога доба, она је највише трпела и осећала. Ништа, ама ништа није имала, изузимајући срца, у које су се слагали јади и патње, очију, из којих су рониле сузе, и усана, што су запевале. Отуда и највеселију песму у нас извија сетна мелодија туге и плача, а то су звуци мајчини.

А баба Анђа била је у свему права мати из тога времена, над којом се потпуно проломила судбина српске мајке. Дочекивала је несрећу за несрећом, трпела је, кидала се у самој себи, и са жудњом је очекивала смрт, јединог пријатеља који спасава.

— Камо да се нисмо никада ни родиле! — зајеца Анђа кроза сузе.

— Тешко мени, кукавици сињој! — хукну Станојка.

— Веселнице моја, шта знам да ти саветујем, и ко би те спасао! Најбоље би било да одеш одавде; али куда би? Зар те то исто не би и на другом месту чекало?

— Па зар је мало, што сам иначе несрећна, него и ту бруку да доживим?

Баба Анђа је осећала да друкчије не може бити, него да се, као и остале, покори судбини; али то јој не смеде поменути. Та реч није мо-

гла прелетети преко њезиних усана, јер јој се чинило, да би тиме уцвелила онога, што под земљом почива.

А грозница, што је непрестано тресла, све је више пламтела, те јој се, у овој силној ватри, чинило да ће сагорети. У два три маха дође јој да запита за брата, али и она као да је почела овога пута осећати према њему оно исто што и Станојка. „Уз њега као без њега“, — помисли, па одмахну руком, као да отура помисао од себе.

Тако су обе ћутале једна поред друге, све докле се не врати Рупић. Станојка брзо уста са седишта, па тако стојећки сачека, кад овај отвори врата и стаде пред сестру. Био је онако исто суморан и натуштен.

— Шта је теби? — запита је сухо.

— Ето, нека ватруштина, — одговори Анђа.

Он за часак заста код њене постеље, не говорећи више ни речи, а после се окрете, изађе из вајата у кућу, седе према огњишту, напуни лулу и поче замишљано одбијати густе димове.

У први мах, кад је онако преплашен и узрујан изашао из куће, пошао је куму Мратинћу, да се посаветује, како ће и шта ће сутра, кад сиђу Турци с Рудника, али се успут присети да му ваља да буде опрезан, па да сачека да се од другога ствар рашчује. Досада се још није ништа сазнало у селу, а тешко ће се и сазнати пре силаска агина с Рудника. Зашто би, дакле, пре времена излетао, кад нема користи,

а ноћас ће му, ваљада, доћи ма каква згоднија мисао, којом би и себе и село заклонио од крвнине, која се морала плаћати, кад се убијени Турчин нађе на чијем атару.

Тако је размишљао, ступајући ногу пред ногу, а у глави му је хучало као потмули шум, кад се шумовито грање занија. Колена су му поклецивала од страха на помисао, шта ће се све сутра десити. Турци се неће освртати ни на што: запалиће му кућу, поробиће га, па кад не нађу Милоја, искалиће освету на њему, јер ће сматрати да му је он јатак и да га је склонио. А ага Ципиђ неће тада ни брком мрднути, да се заузме за њега.

Такве су му се мисли врзле по узбуњеној глави, па што је више мислио о томе, машта је све више радила, и он се као пијан пововодио, лутао којекуда, хуктао и проклињао, па најзад и не оде куму. Није му било ни до разговора, ни до чега. Сад би највећма волео, кад би се некако створио у субашину хану, па да му учини што велико, велико, чиме би га тако задужио, те да му и сâм рече: „Е, Рупићу, и досада сам те знао као пријатеља, али од сада те, ево, признајем за рођена брата.“ Али ма колико лупао главу, ма колико се мучио да у тако краткоме времену изуме ма шта знатно, те да га толико задужи, није му баш ништа падало на ум. Онај несносни шум, што му је у глави брујао, као да му је сваку мисао сплео и замрсио, те му тако није остајало ништа друго него да стрепи и да хуче.

Као утучен седео је тако и расејано гледао у оне шарене пламичке, што су са укрштених гламња суктали, повијали се и као пламени језици лизали ниски димњак, што се изврио и као расклопљена чељуст зјја над његовом главом.

Док је он овако сатрвен бленуо, Станојка је седела у вајату покрај свекрве. Обе су само ћутале.

— Па опет, — рече Анђа, — ваља му рећи. Иди му кажи, да дође овамо, а ти изађи мало напоље и не улази докле те не зовнем.

Станојка изађе у кућу и каза Рупићу свекрвину поруку, а кад овај оде у вајат, она штуче напоље. Срце јој је куцало од страха и неизвесности, како ће се најзад све то свршити. Језа је спопадала на помисао, шта ће све бити с њом, ако јој ни он не помогне.

Не потраја дуго, а вратаоца на вајату нагло се отворише и из њих испаде Рупић, модар као чивит и много узрујанији него што беше, кад се вратио. Очи су му лево и десно зверале, као да играју. У дворишту се сукоби с њом, па кад је спази, као опарен трже поглед у страну, обори очи и брзо измаче пут села.

Станојку таче леденица. Његова усплахиреност и онакав поглед ни мало јој не казиваше да ће се све на добро свршити. Она га испрати очима донекле, а онда сва претрнула уђе у вајат и бојажљиво погледа у свекрву.

Свекрва је седела на кревету, руке спустила у крило, а неми, замишљени поглед упрла у зид.

— Шта ти каза, нају?

Место одговара Анђа је загрли и стаде силно јецати. Плач је гушио, те јој задуго не даде да проговори.

— Не иди! — пројеца најзад. — Ма нас и побили све до једнога, немој му ићи.

— Заклониће ме, је ли? — викну Станојка, а лице јој се разведри, кад чу из уста свекрвиних онако одлучан одговор.

— Не питај, кћери! — одговори свекрва. — Он те не може сачувати. Вели, Турци су господари, а ми смо раја, па неће под старост да пати ни за кога. Али, ево, ја ти велим, не иди, па нека нас побију.

Анђа је, у овом часу, била решена на све. Све што се од јуче догодило и што се догађа, па онда и ово братњево мекуштво, доведоше је ван себе. У овом часу била је кадра на све. Личила је на рањену вучицу, којој су ловци на ложу набасали, те је сад спремна да скочи ма и на стотину, да их зубима коље, ноктима раскида, па ма је у томе часу на комаде исекли.

Али Станојка није изгледала тако. Преварена у нади, оборила је главу, па нешто премишља.

— Ето, — прошапута. — Сад ме више нико не може бранити.

— Он вели, — додаде Анђа, кад јој први гнев одумину, — боље и субаши него на Рудник, па, ако се покориш, да нас још само ти можеш сачувати од пропасти.

— Кукавица! — плану Станојка, а на лицу јој се разли гнушање.

Анђа не одговори ништа.

Станојка је као скамењена бленула. Тек сада, кад је чула ово, осетила је: како је потпуно остављена самој себи, како под овим кровом нема више браниоца, од кога је с правом смела да захтева заштиту. Шта се Рупића тиче њена судбина? Та он је то једва дочекао, да њеном срамотом сачува своју главу. Кад не би отишла субаши, зар би је он сачувао Рудника? И зар би је после тога гледао мирно у овој кући? А да остави кућу за навек, где би? Није имала оца, а мати јој је умрла пре две године, баш кад су је довели амо.

Није јој остајало друго осим онога: *или или*.

Мислила је тако један часак, па онда, као пробуђена, прену, ступи одлучно зиду, о који вишаше њено стајаће рухо, и стаде га скидати.

— Шта радиш то?

— Ништа! — одговори и продужи посао.

— Како, ништа?

— Хоћу да се обучем.

— Зар да му идеш? — хтеде запитати, али не изусти. После онога узбуђења она је пaново клонула. Што да је пита најпосле за оно што, ето, мора бити. Срце јој се цепало,

али је ћутала. Снаху је много волела, а сад, кад је изгубила сина, гледала ју је место њега, па се може замислити, шта је ова јадница све осећала, кад помисли, да је њезину детету суђено, да и оно претрпи ону срамоту.

Докле се Станојка удешавала у стајаће рухо, Анђа је седела на својој постељи, па, онако буновна и пометена, загледала се у приклопљени и једини прозорчић, што га на вајату има, а кроз који једва просијава мутан зрачак зимског сунца, што напољу онако раскошном светлошћу блиста и трепери по сребрним рудничким планинама и њиховим дубодолинама.

Кад навуче свој нови гуњић преко сукнена јелечића, што се припија око вита струка, па дубоко око недара исечен прикопчава под саме облине недара, Станојка прикопча испод грла убрану мараму, што јој на темену покрива малу и као тањирић округлу конђицу, па се отуда спушта низ врат, а одатле, с рамена на недра и под грло. Она је у самој ствари била врло лепа, можда много лепша него што се то често налази међу кршним сељанкама рудничким, које висином и складним облицима тела опомињу на раскошну лепоту ових планина.

Оних година, кад су дахије овладале и када овим насилницима поста једина сврха, да својом грубом силом застраше народ и сасвим га притисну, а за тим, да се што више наужнвају у своме разврату, било би зацело чудно, како се Станојка и досада сачувала испред очију

рудничких Турака, да нешто Рушић није био један између највернијих кнезова и да ага Цинић, који је већ одавно бацио око на ову лепотицу, па само чекао згодну прилику да је примами, није отклањао Шаћира и остале од ове куће.

Кад Станојка навуче још преко свега одела и подужи зубун, што јој допираше до самих колена, те тако покри њиме и сукнену сукњу, проткану јасно црвеним шарама, како се то носи у овим крајевима, она приступи свекрвиној руци.

Анђа тужно погледа ову младицу, из чијег лица и целе појаве избијаше необична свежина невестинске лепоте и снажна здравља. У подгрлац јој дође да се угуши, очи јој се наводнише, и она загрли снаху, привуче је на своја недра, па онда поче над њом нарицати.

Станојка је ћутала, а кад јој и самој навреше сузе, ископча се полако из њезина загрљаја, па онда изађе клецајући напоље. Лагано, као осуђеник кад полази кобноме месту, тако је и она измицала из ове куће, која не беше у стању да је заштити. Свеж поветарац пирка озго с Рудника, па се дотиче запламтелих образа, врела чела и очију, које у грозничавој ватри горе; а у глави је осећала необичну тупост, као да је тамо утиснут комад тешке стене, па је запречио све. Страхом отупела, није више умела ни мислити. Једино што је осећала још, било је срце, које би од времена на време затрептало, те је опоменуло, да је она сада сама, без помоћи, да мора онамо, камо и остале већ давно одоше, да образ изгубе.

На избрешку, с кога се слазило у подужу узину, у којој је субашина кула и хан, заста, да се пребере и одахне. Десно, у страни, пружа се густа шума, која као подужи језик пресеца ову дубодолину, а одмах за њом назире се древни кров манастира, над којим се скромно издиже малени крстић, колико тек да обележи светињу. На левој страни од овога избрешка дизао се у долини двоспратни хан, с пространим чардаком, који паше цело лице зграде. Многи прозори на хану, што се одовуда црне, као дупље у стени, гледају у њу, те јој се чини као да је посматра стотину очију. Из пространа димњака извија се плавичаст дим. Пред ханом стоји неколико сељака, а тамо, уза сами хан, из потковачнице допиру тупи удари чекића, којим снажни налбантин, са засуканим рукавима, потковa коња неком јаничару.

И тај хан с многим прозорима, с гомилицом сељака, налбантином што узмахује чекићем и таластастом околином као да се купају у необичној јасној белини сунчеве светлости и снежна сребра.

И њој ваља сада сићи тамо, проћи поред оне гомилице и ући у хан, баш у она врата, што јој одавде изгледају као нека чељуст, што се разјапила, па очекују само њу, да се склопе и да је занавек прогутају. А што је најстрашније, она није имала куда више; морала је својевољно ући у јазбину, што јој тако личаше на чељуст у аждаје.

Ненадна немоћ као да јој прикова ноге за овај избрежак. Окрете главу у десно и поглед јој се наново заустави на узану дубодолину и шумицу, иза које извирује онај малени крст од жуте меди, на скромном светлошћу треперн у горској сенци. И тај малени крст, што тако светлуца, као да је посматра, као да јој шапуће: „Зар и ти?“ Она се збуни; неко неочекивано осећање разли јој се по целој снази, на се и нехотице прекрсти, састави обе шаке на недра и дубоко се поклони.

7.

Као неки нејасан зрачак наде лебдео је пред очима Хаџи-Ђериним, докле је пртио с Милојем кроз узану долину и манастирски забран, што их заклањаше од уходљива погледа. До самога манастира нису ни једне речи проговорили. Обоје су били и сувише запети својим мислима. Хаџи-Ђери је изгледало као да је сâм Бог удесио тако, да Милоје убије отмичара и спасе девојку баш из оне куће, с којом је у крвној омрази. Радосна слутња, да је настао час, када ће, помоћу ових двеју најглавнијих породица, измирити оба села, па и остала, што пристадоше уз ова, чисто га је озаравала, те се онај суморни и замрачени поглед све већма разблаживао уверењем, да ће ипак доћи дан, у који ће благословити измирену децу. А док се он заносио маштом и сновима, Милоје је ишао за њим по

узаној стазици, суморан и задубљен у оно, што га сада очекује. Био је на чисто с тим, да му сада нема више повратка у село, ако га је Суља само уочио, и да, хтео не хтео, мора оставити мајку и све, па се потуцати од немила до недрага по беломе свету, или се одметнути у планину. Ни једно ни друго није било баш тако лако. Од овога часа за њега се више неће наћи крова, под којим би могао одахнути бар са онолико спокојства, с колико је то досада могао.

Али у колико му ова мисао не избијаше из главе, у толико се помаљала и друга; па што се више ближио манастиру, та га је мисао све јаче и јаче захватала. Тамо ће, без сумње, затећи и Смиљу, коју је онако ненадно оставио. Нека нејасна страва косну га, кад помисли да ће се њих двоје очи у очи погледати, па да ће, можда, чак и разговарати. Тај чудновати осећај, што би се у њему заталасао на ову помисао, схватао је да је отуда, што међу њима лежи већ толика крв. Овога пута био је вољан, шта више, он је потпуно и слепо веровао Хаџи-Ђери, да Милана није убио нико од Гагићевих; у то је веровао можда и зато, што је осећао, да је Хаџи-Ђера једини, који га може заклонити испред турске освете: али то није све. Између њих лежи још много крви, између њих стоји крвава мржња, која се распиривала пет година, која је пет година гутала жртву за жртвом, па зар само овај случај, коме се ни он нити ико није надао, да је утули? Та њега је још силније кидала љутина баш зато,

што се све тако морало десити, те да се одмеће од куће ради ове девојке, за чији спас не би ни прстићем мрднуо, само да је знао, е Рамо њу носи.

Мучен оваквим мислима, чисто се гризао у себи, а десницом, која му је једнако почивала на силају, стезао је јабуку од свога кубурњака, да би је сву у прах раздробио, само да је могао.

На манастирским вратима дочека их духовник, који баш тога часа беше свршио Вечерњу.

— Како је детету? — упита Хаџи-Ђера.

— Добро, хвала Богу? — одговори овај, — Сад се сасвим опоравила.

Духовник приђе Милоју са осмехом и пружи му руку.

— Здраво, јуначе! Ти ȍсоколи!

Милоје се збуњено насмеши.

— Дамљан вели, да си и оног другог ровашио.

— Зар Суљу? — прену Милоје и пажљиво погледа у духовника.

— А по чему зна Дамљан? — запита у исти мах Хаџи-Ђера и заста да чује.

— Враћао се тамо, па је по коњскоме трагу, баш на савијутку где је Суља бегао, нашао још један кубурњак, и то празан. Мора да му је рука обрањена, па га је испустио.

— Их? — љутну се Милоје. — Што га не згодих боље! Сад бих био миран.

— Не брини, јуначе? — одговори игуман весело. — Данас си осветлао образ старим Станковићима, а за оно друго лако ћемо већ.

Хвала и узношење игуманово разгалише суморне мисли младићеве, и он уђе за њим у ћелију. —

На троножици, уза сами оџак, на коме трепери ватрица, те благом топлином загрева ћелију, седела је Смиља. Овога пута Милоје загледа мало дубље у ово ведро лице с двема јамицама и уначким уснацама, што чисто пламте руменилом према тамној коси, коју је, због ра̀нице на потиљку, морала расплести, те јој тако расута падаше под сама колена. Нешто од пада и несвести, а нешто од страха, што га је претрпела на згаришту куће и кад се отимала од Рама, лице јој је дошло блеђе, а у оним ведрим очима, што су онако веселом радозналошћу гледале, сад се опажала страва. Полудетињег израза сасвим је нестало за оно кратко време, а место тога дошао је израз већ зреле девојке.

Милоје збуњено обори очи. Би му некако чудновато у близини ових расплетених коса, што су као црни таласи сенчили жаркасто лице, па се губили испод вита струка.

А чим су они ушли, она је скочила с троножице, те их, по обичају, дочекала стојећки и смерно.

— Како ти је, ћери? — запита је Хаџи-Ђера брижно, на очинском нежношћу, која је чисто преображавала оно озбиљно и суморно

лице калуђерево, ухвати је за подбрадак, подиже јој главу својим очима, те је помилова.

— Сад је добро! — прошапта Смиља и пољуби га у руку.

— А ра̏на, боли ли?

— Мало, али ми је отац духовник засуо нечим и привезао.

— Не бој се, проћи ће већ! А знаш ли ко те је избавио?

Девојче се мало снеби, па бојажљиво погледа у Милоја. Милоју удари крв у образе, и поче нестално зверати на све стране. Чисто би побегао, само да може.

— Знаш ли? — понови игуман.

Девојка нерешљиво погледа у Милоја, који сав збуњен скриваше поглед у страну, за тим му приђе и саже се, да га у руку целује.

Милоје, као опарен, трже руку и поцрвене. Обоје стајаху једно према другоме збуњени и без речи.

Овај тренутак био је за Милоја толико тежак, да се није умео наћи. Чинило му се, да ће сад пропасти у земљу од неког непојамнога осећања, што му је опхрвало срце и душу и помутило сваку другу помисао, осим једне која га ни сада није оставила. Шта ће он управо овде са овом девојком, коју и није мислио да избавља, а коју не би ни избављао, само да је знао да је она?

У њему је кипело, таласало се и запљускивало чудно осећање, што се гибало између

укорењене мржње, коју ништа не може збрисати, и неке нејасне туге не наспрам ове девојке, ни према њезиној судбини, него сасвим онако. Он је осећао тугу, што се поткрада, сâм Бог зна чега ради, и дође му још мучније и теже. Поуми да се час пре уклони са овога места, па да бега далеко, далеко од неприлична састанка, али један изненадан догађај прикова га за место.

Баш у томе часу зачуше се напољу неки гласови, а мало за тим Смиља врисну и полете вратима.

На прагу ћелије стајала је њезина мајка, усплахирена и рушна.

Кад су јој и кћер узели, она се, као ван себе, винула за Турцима, што су откасали, па је трчала за њима, колико је душе имала. Сила очајања удвостручила је њезину снагу, али коњаници бејаху још бржи. Наскоро ишчезоше испред њезиних очију, али она на то и не гледаше. Летела је као вихар, пентрала се као дивокоза, докле год је усугубљена снага подносила, а када је већ далеко оставила за собом село и дим, што се пушио са згаришта, срушила се у снег од умора. Али материно срце не зна за умор. Прикупи снагу, диже се, па, плачући и наричући, загази напред. Упутила се право Руднику, и Бог зна, докле би тако ишла и у какву би се урвину сурвала, да се не сукоби с Дамљаном, који се баш тада враћао са Суљиним кубурњаком. Он јој

је казао да је Смиља спасена, а она, као без душе, потрча овамо, да је види.

— Нajo! — врисну Смиља и полете на недра мајчина.

— Чедо моје! Мајкина мученице! — јаукну старица и, загрливши је, грцаше у плачу.

Игуман се смрачио, па окренуо главу у страну, да прикрије сувишан потрес, што се на лицу огледа, а Милоје блене у ово двоје и као заливен ћути.

Тако су остали неколико тренутака, докле игуман не приђе, те их благо растави.

Старица је већ од духовника сазнала, ко јој је спасао Смиљу, те, кад угледа Милоја, који се већ беше повукао у крај ћелије, па отуда зверао, како би се уклонио, она притрча, дохвати га за главу и стаде га љубити.

— Сине, избавитељу! — зајеца, а плач је толико загуши, да више није могла ни прословити. Држећи га у своме загрљају, тресла се и ридала над његовом главом.

Неколико пута покушао је да се извије из њезина загрљаја, али не мога. Старица укопчала своје руке око његова врата, па јеца, дуго јеца. И он у томе часу чудно задрхта. Учини му се, као да га захвати и понесе силна бујица. Она потајна туга, што га до мало час само дотицаше као таласић, што се тек дотакне стрме обале, па се о њу разбије или устукне, запљусну сада као набујали вал и обујми га свега. Њему се учинило, да се у

часу проломила нека устава, што је сметала овој тузи, да се као бујица разлије, да га свега поплави, очи му се наводнише, и он јој лагано одви руку од свога врата.

— Немој, мајко, не кȍби више! — рече, па је пољуби у руку.

Игуман као да се сав озари. Очи му засјаше дивном нежношћу и не мога се уздржати, а да га не пољуби у чело.

— Тако, јуначе! — кликну. — Тек сада си довршио добро дело! Зар није тако боље, ха?

Милоје само погледа у свеже Смиљино лице, што се и кроз сузе осмехивало, као јутарња ведрина кроз разбијене облачке. И стаде му чудно, како је имао душе да досада мрзи ову старицу, која, као и његова мајка, пати због њихове размирице, што ће их најзад затрти све, и овога Божјег анђела, који би пропао, да не беше њега. Па докле је тако мислио, њему се чињаше као и да не стоји на земљи, већ да лебди у ваздуху, а у души му наста тако лако и драго, тако мило, да би у овоме часу викнуо из гласа свима, што их је год у Моравцима и Дићу: „Доста, људи! Што да нам мајке и сестре злопате!“ Понос, што га уздизаше на помисао, да је сачувао образ невиној девојци, и што је утро сузе једној старици, занесе га свега. Не једнога Рама, него да сад навали цео Рудник, он се не би препао. Сâм он један стао би пред овај праг, па би сузбијао, млавио и тамањио навалу, све докле не би

малаксао и докле се, као прави јунак, опхрван ранама, пред овим прагом не би срушио, као и његов деда, кад брањаше лешину свога храброга војводе.

А када је код старице одујмила прва навала јадања и туге, игуман је поче распитивати о свима потанкостима у Дићу. Од Смиље није ништа сазнао, јер је још била у заносу, кад је он отишао по Милоја, да га амо доведе. Сад му је старица испричала све: и како су однели Јована и како су кућу спалили.

Хаџи-Ђери се сави око срца, кад зачу шта је било с Јованом. Он је врло добро слутио, да Шаћир неће оставити ствар на томе. Њему се Смиља допала, због ње је и обедио Јована за Миланово убиство, па кад Јован није одао где је сакрио сестру, он му је запалио кућу, а њега, као убицу, однео на Рудник. Па сада, кад сазна још и то, да је Рамо убијен, а девојка сакривена, претурићe дрво и камен, само да је пронађе.

Зато се није смело почасити ни часа. Ваљало је пожурити, да се девојка склони на поуздано место. Али где? Да је склони у близини Рудника или у Ваљево, о томе није смео ни помислити, јер докле је год досезала Салиагина власт, дотле је и његов побратим Шаћирага жарио и палио.

— Ти, Смиљо, мораш још сада отићи одавде. Ето, Милоје; ти си јој избавио образ, па ћеш га боље и сачувати него ико, зато ћете је ти и Дамљан одвести.

— Зар да је одвојим од себе? — заплака старица и пригрли девојче, као да би је хтела заклонити од оних што ће је одвести.

— Неће за дуго, сејо, — одговори игуман; — а и ти се мораш још сада вратити у Дић, да те не нађу овде. Јер ако субаша сазна, онда нам је свима ушао у траг и све ће пропасти.

— Тешко мени, сињој кукавици! — зајеца старица. — Једно труне у тамници, а друго да ми се потуца.

Међутим, духовник је већ довео Дамљана, за чијим силавом блистаху, као млеко, срмали пиштољи, што му их је Милоје поклонио.

— Е, хајде, Смиљо, у име Божје! — рече игуман и даде јој руку, да је целује, а он њу пољуби у чело и благослови.

— А куда ћемо? — запита Дамљан.

— У Зеоке, кнезу Станоју. Поздравите га од мене и кажите, да ћу му скоро навратити.

Пред сами полазак, кад се Смиља опрости и изви из мајчина загрљаја, приђоше Милоје и Дамљан игумановој руци.

— Благослови, оче!

— Бог вас благословио, децо, и срећан пут!

— И опрости ми, ако сам те кадгод што увредио; ја се нећу враћати више, — рече Дамљан и саже главу, да прими благослов.

— А што, синко: зар ти је додијало у нас?

— Није! — одговори Дамљан. — Идем у Недића дружину. Ваља ми, оче, да заслужим ово оружје, што ми га Милоје поклони.

— Зар у хајдуке?

— Jā! Додијало ми гледати ове покоре.

— Е, срећно ти било, синко! — рече игуман, па, пошто га благослови, пољуби га у чело. — Иди, али чувај српски образ, а просто нека је оно хлеба и соли, што си под овим кровом појео.

*

Сунце је тихо залазило за врхове усталасалих гора, па је сетним руменилом надалеко позлаћивало сребрна плећа натуштеног Рудника и магловити вео горостасног Медведника. У овој злаћано-тамној светлости суморне горе и мрачне дубодолине, што међу горама зјапе, као страшни амбиси, постају још мрачније и суморније. Тајанствене сенке, што се у склопу усталасалих гора мичу и витлају, као огромне сеновите сабласти, часом се рашире, а часом нестају испред последњег руменила, које кроз беличасте облачке овде онде на западу пробија. А лаки сумрачак, што се постепено разилази из ових долина, диже се у висине, па захвата подножја и плећа горска. Сунчево руменило гаси се полагано и још само затрепери, као златан талас, по врховима рудничких планина, што се једна изнад друге уздижу. Сребрни врхови блеснуше још једаред у позлати светлости која је заходила, а онај сумрачак запљуснУ, прели их својом тамнином, па одједном утопу све у мрак. Огромне планине, увијене тамом, суморне и

неме, тек по који пут зашуме дугим шумором. То је северни ветар, што дере кроз густо грање горских грмова и навлачи тамне облаке, да на планинским плећима отпочину.

Хаџи-Ђера сео крај оџака, склопио обе руке међу колена, па тако замишљено гледа кроз прозорчић у онај последњи зрачак, што још једном затрепта над кулама рудничке тврђаве. Бегунце је још за видела испратио и тако је сад сâм у својој ћелији.

Овако усамљен прибира у памети догађаје овога дана, а осим тога мисли и на оно што се сутра може десити, кад Шаћир-ага дојури у село. И што год дубље рони у ове мисли, све му се црње и црње пред очима представља. На душу му се свалио тежак терет, а мисли, што преплећу, унеше читаву забуну. До мало час био је весео, али сада, кад је остао сâм, започе осећати, како је још врло далеко од онога, о чему је толико сањао. Зар ће овај догађај измирити крваву заваду? Зар осим Милоја није ту још и Рупић, који му највише смета, а он је и глава у селу, и од њега много што шта зависи; па да Моравчани учине ма шта мимо његове воље? Па онда, ко зна шта све може Рупић урадити сутра, било због страха или због оне претње, са које га Милоје у мало не уби. Па баш и кад би оћутао, зар неће одати све, па и њега, ако је Суља само познао Рамова убицу? Одаће, нема сумње, само да сачува свој живот.

И глава игуманова клону на груди. Из дубине душе поче осећати, како је и тешко и стрмо, кад се пође путем Божјим, којим он ступа. Већ сутра дан окривиће можда и њега, одвешће га на Рудник, па за дан два слетаће над његовом главом руднички гаврани: он ће погинути, а његово стадо и по његовој смрти крвиће се и гложити до своје истраге.

Хаос, што му се витла у глави од оваквих мисли, све га више заноси и буни, па, ма да се отима, да чим било ублажи тако кобне и црне мисли, те да се, колико толико, оснажи, ипак под утисцима ових мисли, које слетаху једна за другом, поче све већма малаксавати.

Мртва тишина, што се разастире око њега, и оно тихо пуцкарање у оџаку, повуче га још дубље. Он превуче руком преко врела чела, дубоко уздахну и прошапута:

— Буди твоја воља!

За тим се диже, метну камилавку и уђе у цркву.

Увек, кад год му је ваљало да се прибере и оснажи, да укрепи срце и душу, Хаџи-Ђера је улазио у цркву, па је у тишини и молитви пробављао по читаве часове. И за чудо, после сваке молитве враћала би му се присебност, а дух се толико сталожио и укрепио, да је из храма излазио освежен и спокојан и увек с много ведријим мислима, него ли што је у храм улазио.

Али овога пута, кад је стао пред двери и почео шапутати своје молитве, осети да није сâм. Лепо је чуо за собом шум и нечије кораке. Ко ли то може бити? Од манастирске чељади зацело нико, јер су сви већ навикли на оваке прилике, кад игуман улази сâм у цркву, да се, без сведока, с Богом разговара!

Хаџи-Ђера се ипак удуби и замало заборави на све. Побожна молитва блажила је по мало његову душу, крепила га, и најзад, кад осети да је ишчезла сва малаксалост и потајна страва од сутрашњице, он се прекрсти, дубоко поклони и зареди целивати престоне иконе. Тада се обазре и спази у дубини прве препрате неку прилику како се крсти.

У пролазу кроз препрату ова му прилика приступи.

— Благослови! — рече, па се дотаче његова скута и целива.

У препрати је било доста тамно, те се не мога распознати лице, али по гласу игуман позна женско.

— Бог благословио! А ко си ти?

— Станојка! — одазва се прилика, која сва дрхташе од зиме.

Хаџи-Ђери би чудно откуда она сад овде.

— Па, које добро, снахо?

— Зло, оче?

— Шта је? Да није што Рунић одао?

— Није то...

— Него?

— Грехота ми је овде рећи, — одговори она, па брзо изађе из храма. Сузе су је гушиле, али стеже срце, да не заплаче.

— Хајде, снахо, овамо. Ти сва дрхћеш од зиме. Ходи да се одгрејеш.

Мало после дознао је игуман све. Она је пошла Џинићу, јер није смела друкчије, али на ономе избрешку, кад је хтела сићи, угледа крст како трепери прам сунца, и њој се учини и срамно и гадно што је наумила. Тамо није отишла, а у манастир није смела доћи, све докле се не смркне. Бојала се, да је не сретне ага Џинић или ма ко од његових Турака.

— Црква те је опоменула, снахо, и она ће те спасти, — одговори Хаџи-Ђера. — Не брини, ти се нећеш више ни враћати ономе жалоснику. Има у свету још добрих људи, који ће примити Бога.

Станојци лакну на срцу, и она се брзо саже, да целује десницу игуманову.

*

Баш у то време, кад је Станојка ушла за игуманом у цркву, где је, усамљен, међу светитељским ликовима, прибирао снагу и спокојство за сутрашњи дан, седео је ага Џинић у својој оџаклији, у моравачкоме хану. Још никада није изгледао толико нестрпељив, као ове вечери. Његово изразито лице с мушком озбиљношћу на коме се ни у најтежим часовима

не би приметило ништа, осим хладне присебности, грозничаво је пламтело, а поглед је плаховито стрељао оној коси, што раставља село од хана и ове долине. С миндерлука, на коме је седео подвијених ногу и пуштао густе димове из распаљена чибука, гледа кроз прозор, неће ли угледати ма какав знак; али на оној страни не јавља се никаква прилика. Лаки сумрачак брзо се претвори у мрак, и густа тамнина обухвати брда и долине. Иза рудничких планина поче се помаљати месечево лице, те расу аветињску светлост по снежној белини. Из даљине допире потмули лавеж сеоских паса, као да би да одгони бледу сабласт, што се за горама тајанствено помаља, диже и сетно плови изнад суморних планина и сеоских кровова, под којима се већ у велике почива.

Ага Џинић нестрпељиво пушта густе димове, па од времена на време погледа оној страни, с које ће му Станојка доћи. До мало час био је спокојан није ни сумњао да ли ће доћи. Али што се дубље у ноћ залазило, и његово стрпљење све је више ишчезавало. Па ипак поред свега тога надао се. Она није толико махнита, да га превари, кад зна шта је очекује сутра, кад зна да ће морати на „рудничко весеље“ што га Руднички Бик сваког петка изводи.

Али, ето, сунце је давно легло, сумрак је пропао, а ноћ је већ у велике пала на земљу; сад би тек требало да је овде. Да је није ко-

год спречио? Али ко? Рупић? Милоје? Ни један ни други! Рупић је и сувише мудар, те неће учинити такву лудорију, која би га занавек упропастила, а то што Рупић не сме зар би могао Милоје? Па ипак, кад је почео о Милоју да размишља, дође му на ум и Станојкин Милан. Сети се, како је захтевао, да му заклони жену од „рудничког весеља“, па је чак и претио, како ће се одметнути. Па зар Милоје није брат Миланов? Ако је, дакле, когод спречио, то ће бити само он, и нико други.

Поглед му се омаче кроз прозор, и он чисто затрепта. Учини му се да ју је угледао. Наслони чело на сâм прозор, а поглед устреми на онај избрежак. У полу тамној месечини угледао је некакву прилику, како са избрешка силази. И није се преварио. У јасној месечини, која је мало по мало отела мах и обасјала сваки џбунић и трнић, угледао је јасно неку прилику, али она је још тако далеко од хана, да се једва разазнаје. Срце му залупа, а нека ватра букну у лице. На челу и слепим очима напрегоше се жилице, па почеше као и срце куцати.

— Биће она, — помисли, па отури чибук, да не дими уз очи, те да боље види.

А прилика с брежуљка примиче се лагано. Тек после неколико часака, кад је напрегнути вид могао уочити, опази да су две прилике, а још доцније, кад се обе приближише толико, да се могло распознати обличје, опазио је, да

од њих није ни једно женско. Обе прилике слазиле су лагано једна поред друге, а једна од њих придржавала се руком о раме друге.

Ага Џинић ускипе. Овај тренутак преварена очекивања узмути му душу, стрпљење га изневери и он скочи са седишта.

— Тешко њојзи! — шкрипну зубима и пљесну длан о длан.

У оџаклију уђе момак.

— Дајде ми ћурак!

Момак га пригрте црвеном кабаницом, додаде му чибук и он сиђе низ дрвене степенице, што воде приземноме спрату, где су одаје његових момака и харови.

— Кујa! — мумлао је полугласно. — Нећеш овамо, али ћеш, бели, на Рудник!

Под ђоновима црвених чизама шкрипи снег, што се од сунчева захода наново мрзне, а око слепоочњача пирка хладан поветарац, те разблажује сувишну врелину, што му из главе и очију бије. Али ни ова студен није у стању да утиша ватру што га сагорева. Пред очима му и сада трепери кршна младица, пуначких недара, снежна грла, румених као крв усана и тамних очију, које чисто пламте неком нејасном чежњом. Такве лепоте није видео скоро, па није ни чудо, што је од онога дана, кад је Милан захтевао да је заклони од рудничких весеља, букнула у њему помамна разблуда, која га дан из дан све већма захватала, докле га није сасвим занела. Зажелео је, да пошто

њото завлада њоме, да постане њезиним господарем, па ма га то и живота стало. А помисао, да она има мужа, те баш кад би га и послушала, да би он ипак њезину лепоту тек покрај њега уживао, толико га је узбуњивала, да је чисто заслепео дивљом мржњом. У њему је планула саревњива нетрпељивост. Није могао да трпи никога, па ни њега: а уз то и помисао да би се овај и њојзи и њему осветио, кад би дознао како му Станојка долази, узбуни га толико, да није више помишљао ни на шта друго, него како ће га уклонити занавек.

Али ма да га је страст за Станојком и сувише занела, ипак је меркао згодну прилику да ово изврши, а да се не посумња на њега. То му је требало једно за то, што је с Моравчанима и Рушићем лепо живео, а осим тога и зато, што је хтео и у будуће да међу Моравчанима остане као њихов заштитник. Крвна размирица између Станковићâ и Гагићâ била му је добро дошла, да своје дело другоме подметне.

А сад? Ето, сад више нема Милана, па ипак она се не одазива његовим жељама!

Нестрпљење, што га до мало час узрујавало, прометнуло се у буру гнева. Хтеде да нареди момцима: да иду у Моравце, да опколе кућу Станковића, па да је извуку из постеље и силом доведу. Али ову намеру брзо напусти. Нашто би журио? Старије је јутро од вечери, а већ сутра неће је ништа сачувати од Ру-

дника. Тамо где се окупља „моба“ рудничких девојака и младица, отићи ће и она: место једне дочекаће обе срамоте.

А студени северац шуми час јаче час слабије, кроз сухо грање и густе шумарке, што су прекрилили усталасалу околину. Од времена на време чисто загуди, а тај се шум тек прелије у тајанствене потмуле звуке, који час подсећају на вучје завијање, а сад као да растура гомиле сасушених костију. Студена хладноћа поче продирати до самих костију; он се лако стресе, замота у своју кабаницу и лаганим корацима окрете повратку. У близини хана застаде. Отуда, где је мало пре угледао оне две прилике, ближила су се два човека. Кад су дошли у близину хана, окретоше путањом, што слази манастирском забрану. Оба су човека убрзала и журно газила по снежној путањи.

У то време било је више него чудновато видети некога, да по ноћи путује. Путник, па ма који био, у то доба путовао би до заласка сунчева: где је стигао, онде је конаковао, па макар до места, камо путује, и не било Бог зна како далеко. Тако су радили Турци, па и сами Срби. Једни што су се плашили хајдука, а други и хајдука и Турака по хановима. Путовање у ово доба пало је Цинићу у очи, као што би и другима у то време. Ко су они? Куда ће? Зашто се клоне хана, у коме би нашли почивишта?

Он их викну.

Путници, као да не чуше, журише и даље.

— Враћајте се амо, хеј! — викну ага Ципић још једаред.

Путници окретоше главе на тај глас, нерешљиво засташе, па се онда, ногу пред ногу, упутише аги Ципићу.

И једном и другом путнику тешко да је било нешто више од по тридесет и пет година. Њихово одело, као што се носи по крајевима око Ужица, било је доста очувано. На њима су гуњеви и кратки пеленгири, који им досежу једва испод колена, а ноге до колена умотане су дебелим крпама, које притежу кајиши од опанака. Као и остали сељаци, имају на главама фес с пешкирем, којим су омотали чело и уши, да им не зебу. Један од њих, црне масти, дуга лица, с танким брцима и раздрљеним грудима, по којима су се ухватиле леденице, био је слеп. Други, што га води, нешто је нижи, широких плећа, смеђе масти и нешто боље одевен од слепога.

— А што не долазите, море, кад зовем? — предусрете их ага Ципић опоро.

Слепчовођа положи шаке на груди, па се понизно поклони.

— Опрости, ага, али не чусмо. Ветар је.

— А одакле идете, бива?

— С Рашке, честити ага.

— Па куда у ово доба пртиш с тим слепцем?

— Манастиру, ага. Ово ми је брат, па се догодило већ трећи пут, да обоје снивамо исти те исти сан. Јавила нам се Трнова Петка и наредила, да не почасимо, него да идемо моравачкој цркви, те да обојица заноћимо три ноћи под њеном иконом. Вели, да ће ми брат прогледати.

— Е, е, одговори Џинић, — а шта му је оно у торби?

— Слепачка посла, ага, — гусле. Далек је пут, па се тако прихрањујемо код добрих људи, — рече слепчовођа, па извуче из бисага гусле, колико тек да увери агу, како у бисазима више ништа нема.

— Добро, добро, рајо: а ви идите, кад вам је тамо лек.

Оба путника поклонише се ниско, до појаса, па онда полако пођоше. Ага Џинић их испрати очима донекле, па уђе у хан.

Кад путници одмакоше подалеко од хана, обазре се слепчовођа.

— Јесмо ли одмакли колико? — запита слепи.

— Јесмо, Ђуро, — одговори вођа; — још мало, па ћемо и у манастир.

— Срећа те нас не задржа у хану, а, бој се, тамо би те познали.

— Не реци два пута! — одазва се вођа.

— Ако ме не би субашини момци познали, би за цело ханџија. Зна ме, још кад сам, уз Мустафа-Пашу, тукао баше и јаничаре.

На манастирским вратима закуцаше алком неколико пута, и мало за тим па су већ били под стрехом.

— Добро вече! — рече слепчовођа, улазећи у двориште.

— Бог добро дао! — одговори момак и заклопи капију.

— Је ли овде игуман?

— Тек је дошао из села. Хоћете њему?

— Хоћемо.

Момак оде у игуманову ћелију, а мало за тим изађе и позва их да уђу.

Игуман је стајао крај оџака и пружио обе шаке ватрици, да их открави. Кад путници назваше Бога, он се пажљиво загледа у обојицу.

— Јеси ли ти, Павле?

— Ја сам, хаџи-духовниче.

Игуман се чисто обрадова, пође им на сусрет, па, кад се они сагоше да га целују, он их обоје загрли и пољуби се с њима.

— Добро те вас обојицу видим живе. Бијаше, бој се, пола године, како вам се изгуби траг. А откуда тако?

Док је овако говорио, примаче игуман још две тропожице, те се насадише око огњишта. Оба путника пружише дланове према ватри, да их огреју.

— Питај, откуда не идемо, — одговори слепи, — и то бисмо ти лакше казали. Али овога пута послаше нас, кастиле, теби. Павле ће ти већ све то лепше казати, а ја ти ево доносим

једну књигу. Разабери шта је у њојзи, па већ после можемо и разговарати.

Докле је слепац ово говорио, извадио је дрвени клинчић из гусала, па је тако расклопио дно и из њега извадио један савијутак хартије. Хаџи-Ђера узе писмо, оде према воштаници, па га отвори.

Докле је читао, путници су се ћутећки грејали. Један од њих био је Павле Поповић из Вранића, а други Ђура Милутиновић са Грахова.

Обојица су била познати у београдском пашалуку. Павле је један између виђенијих сељана у своме селу. Пре дахија, а за Мустафа-паше, београдскога везира, он се са својим сељацима придружио као помоћ Мустафи, те је тукао баше и јаничаре. У својем селу набаса на пет јаничара, који су догрдили народу, па их побије, а главе им однесе Мустафа-паши, који га обдари новцем и поклони му светло оружје.

Али кад дахије удавише Мустафа-пашу и заузеше под своју власт Србију, потражише Павла, да му се освете, те он побеже испред гонилаца. Од тога времена није смео живети на једноме месту, него се крио по луговима и шумама. Међу хајдуцима је свуда имао пријатеља, а како је та иста судбина гонила и Карађорђа, Катића и борачкога кнеза Симу, то се њих четворица нису готово ни раздвајали један од другога.

Његов друг, Ђура Милутиновић, је са Грахова, али је са својим гуслама једнако крстарио по Црној Гори и Србији. Од сабора до сабора, од славе до славе ишао је, као и многи гуслари, па је искупљеноме народу гудио и уз тужну јеку проповедао о некадањој слави и величини српској и о срамној издаји на Косову. Звуци гусала отварали су груди рајине, а песма његова допмала се душе слушалаца, који, слушајући славу дедова, тешко уздисаху, помишљајући на судбину, у којој се сада налазе. И Павле и Ђура долазили су овога пута из Јасенице.

Хаџи-Ђера је лагано читао писмо. Тек покаткад задрхти му рука или се сведе по који облачак на чело. А када га добро проучи, сави га у гужву, приђе огњишту, па га баци у пламен. Хартија букну, а модар пламен блесну, и за мало, па место писма оста још само нешто пухора, који Хаџи-Ђера машицама растури.

— Мучан посао, Павле! — уздахну Хаџи-Ђера. — Кнезови су изгубили главе. Кога да позовем? — На кнеза Алексу сумњају због некаква писма, што га је писао ћесареву мајору Митезеру, у Земун. То је писмо ухватио газија на скели и предао га Мус-аги Фочићу у Шапцу. Веле, да је у њему стајало, како су се дахије позавадиле, па сада Срби траже цебане и официре, да их потуку. Алекса је за ово писмо бацио сумњу на Хаџи-Рувима. Себи није помогао, а Рувима је довео у незгоду.

Тамо се кнезови плаше, овде се народ крви, а Ђорђе тражи да кнезове наговорим, а народ подигнем. Лако је Ђорђу; он је хајдук, па, ако не успе да народ подигне, он ће у гору, — гора му је кућа; али куда ће раја, куда ми?

— Па онда да оставимо, нека пропадне? — упаде Павле.

Хаџи-Ђера чисто плану.

— Не! Ја нећу да пропадне. Дан и ноћ патим од јада и невоље, а душа ми пишти као гуја у процепу, кад само погледам шта се све чини са овим народом. Докле бесмо царска раја, плаћали смо и аргатовали, али нам бар нико не тицаше у образ и светињу; а откако завладаше одметници, погледај! Сада нам пљунуше и на образ и светињу. Где је у Руднику куће, у којој је женско чељаде, а да није бар неколико пута било на Руднику? А где је та црква, у којој бар једна икона није изрешетана куршумима каквог балије, који је дошао да у цркви шеплучи? Па знате ли шта вели народ? Знате ли како трпи? Ево, баш овога вечера звао је субаша Рупићеву снаху, да му буде иночица; а када се она Рупићу потужи, мислите да је плануо? Боже сачувај! Он је само слегнуо раменима и одговорио: „Турци су господари, а ми смо њихова раја, па морамо слушати“. Видиш ли, Павле, — јекну игуман, а усница и брада све му се више тресу од узбуђења, — то мене сатире, то ми чупа душу. Кад је њему милији живот и од образа, кад прима на

свој образ и срамоту, само да сачува још оно мало година злехуда живота, онда шта да се ради? Како ћеш и чим ћеш га узбунити? Дан из дан кољу се између себе. Храбри су, кад треба да се међусобно убијају ради пустог парчета њиве: али да образ од Турчина одбране, на то и не мисле.

Тешка оптужба противу свога народа, што је изговараху уста игуманова, болно се доимала срца ове двојице. Оборених глава слушали су га и, ма да су у својим мислима тражили ма каква оправдања, ма шта чиме би потисли игуманово уверење, они га не могаху наћи. Откако дахије удавише Мустафа-пашу у Београду, тог јединог Турчина, који је чувао и штитио рају од турскога зулума, као мајка дечицу, народ је изгубио свако надање на боље дане. Који је могао прежалити кућу и породицу, тај се одметао у планине, а остали остадоше, да са својима трпе што год их снађе. А то што су трпели, превазилазило је све недаће и патње, што их један заробљен народ под туђим господством подноси. Догађаји, као што су они са Смиљом и Станојком, постали су обичне појаве. Турци су улазили слободно у кућу сељака, па, докле им је домаћин пред кућом вадао опанке, дотле су они седели крај огњишта, а уза њих кћи или снаха домаћинова, ако не имађаше времена, да се пре доласка Турака уклони гдегод у шуму. Па док је с рајом бивало овако, кнезови не

смедоше ни зуба помолити. Напротив, они су се уклањали и од помисли да се пожале коме, само да се не посумња, е спрежу с рајом, да је узбуне. Народ се више ни у кога није уздао, па чак ни у хајдуке, који се од насиља одметаху у планине, јер, кад год би се у кнежини јавио који, кнезови су били приморани да дижу потеру, да гоне хајдуке, убијају их и њихове главе односе Турцима. И тако није се знало, шта је било горе: или остати у селу, па трпети свако насиље и плаћати силне глобе за сваког Турчина, кога би хајдуци у сеоском хатару убили, или се одметати у хајдуке, борити се противу насиља, па бити гоњан не само од Турака, него и од рођене браће. Кад је бегао испред потере, Карађорђе је добио тешку рану баш од пиштоља оборкнеза Алексе.

Црне мисли ројиле су се по главама ове тројице. Павле и Ђура замишљено превраћу по памети о ономе што им игуман мало час рече, а Хаџи-Ђера стао насред ћелије, прекрстио руке на прса, која се бурно уздижу и спуштају, а главу суморно оборио, па и он ћути и размишља. Бура мисли и осећаја што наваљују, као олуја на сирове храстове што јој се свом снагом одупиру, да се не скрхају, јасно се огледала на узнемирену лицу и очима, које су грозничавом ватром севале.

— И Ђорђе мисли, — продужи игуман тихо, — да ће кнез Алекса смети. Вели, и за њега је боље, јер му је глава у торби са оног

несрећног писма, што га ухватише Турци. А неће да помисли, како га је Алекса вијао, само да се колико толико удобри Турцима, и како га може много јефтиније стати, ако Хаџи-Ђерину намеру ода Турцима.

— Може и тако бити, — одговори Ђура сетно. — Алекса је на љутој невољи, као и војвода Рајко:

Шта ће себи, а шта ли Сриjему,
А шта ли ће у Ср'jему Турцима!

Али ако, оче духовниче, није најзгодније, да се започне са Алексом, зар нема другијех кнезова? Бирчанин је небојша. За Мустај-паше није смио у његову кнежину ни приступити беспослен Турчин. Зар је једноме баши исребијао ребра топузом. Па, ето, Турци и дан дањи зазиру од његове кнежине.

— У истини, — упаде Павле. — Бирчанин би могао много учинити. Успут смо слушали од људи, како је ономад сиш'о у Ваљево с двадесет момака све под пусатом, да преда муселиму порезу. Па кад је дошао пред Фочићев конак, не хте да распаше силаје, него онако оружан уђе у оџаклију, предаде Турцима порезу, и нико га не смеде мрко погледати, а камо ли запитати, како сме под оружјем доћи.

— А колико имаш таквих? — запита Хаџи-Ђера, који је пажљиво слушао. — Бирчанин, један.... па онда? Јакако, мој Павле, Бирчанин има срце, соко је оно, али ће зато и платити

крваво. Него где су остали? На једног Бирчанина иде стотину Рупића.

Павле и Ђура очевидно беху клонули духом. Они су се, као и Ђорђе и Катић надали, да ће Хаџи-Ђера прихватити њихову мисао, па, како је у своме крају спадао у најодабраније, он би понајпре могао наговорити кнезове да устају. А сад, ето, где им се изјалови нада, да ће се преко Колубаре и Лига моћи ма шта започети.

Хаџи-Ђера је замишљено ходао лагано по својој ћелији. Оно писмо, што га је мало час прочитао, било је од Карађорђа, Катића и борачкога кнеза Симе. Јављали су му, да је настало време, да се листом дижу на дахије. Напомињали су му, како је грешно и срамно трпети то што он свакога дана гледа на Руднику. И у самој ствари тај грех и срамоту осећао је Хаџи-Ђера дубоко, то га је тиштало и распињало, то му није давало ни мирно заспати ни весело устати.

— Да наговорим Бирчанина, — рече полугласно. — и кога још? Алекса не сме, а ја? Ја бих, ја хоћу да погинем за образ и цркву, на коју пљују; али кога да подигнем, где да нађем Србе? Та овде је све растровано, овде би ваљало најпре умирити, измирити. Али како? Пет година се вијем као црвак под кором, само да их сложим, па што год се више упињем, они се све више гложе.

— А Ђорђе се највише уздао у тебе. — одговори Павле. — Вели, њему ће се кнезови одазвати пре него икоме у Колубари и Љигу.

Хаџи-Ђера се тужно осмехну.

— Тебе и Хаџи-Рувима поштује и мало и велико, — продужи Павле, — па, вели, теби је и најзгодније, да удесиш све што је потребно, те, кад плане у Јасеници, да се и овде крене.

— Било и битисало, мој Павле, када сам могао учинити што више од осталих. Мени је дошло већ до грла, кад помислим само, како нас раздиру вуци, а ми, место да се сложно бранимо, хватамо брат брата за гушу, па се давимо и зубима кољемо.

Тако су још дуго разговарали, али и на крају разговора Павле и Ђура били су на оном истом месту, одакле су започели. Хаџи-Ђера је одбијао сваки покушај: он је врло добро осећао, да би код оваквих прилика само навукао на себе несрећу, а народу не би помогао.

Поноћ је већ одавна превалила над манастиром и горама, кад оба путника изађоше из игуманове ћелије и уђоше у кућу, где их је очекивала постеља, удешена крај приземног широког огњишта, на коме је ватра горела.

— На шта мислиш сада? — запита Ђура, намештајући под главу пањић, који је покрио крајем шаренице, те му место узглавља служаше.

— Мрка капа, зла прилика! — уздахну Павле, лежући. — Кад с њим не испословасмо нешто, код других нећемо ни толико.

— А ја сам као у воску веровао, да ћемо овде постићи.

За неки часак утиша се разговор и они заспаше. У манастиру је царевала мртва тишина. Само још у игумановој ћелији што се чуло одмерено ходање. Хаџи-Ђера није могао ни тренути. Бурно осећање, што га је спопало после овога писма, у коме га позивају, да прибере свој народ на устанак, није му давало мира ни да седне. Колико га је разгаљивала помисао, да има у народу људи, који се носе помишљу, да стресу дахијски силеџилук, у толико га је више тиштала домаћа невоља. Како би се он сада радовао, кад би нешто смео да поручи Ђорђу и осталима, да им каже: „Почињите, ја сам спреман; око моје цркве искупила су се сложна браћа и једва чекају, да своју крв за образ и веру пролију“. И у овоме тренутку луталичка мисао заталаса му дивну слику. Он угледа како се око његова манастира сјезерио измирени народ, па се тиска црквеном прагу, на коме он стоји, гологлав, у епитрахиљу и с крстом у руци. Један по један приступа часноме крсту, целује га и после се враћа у гомилу, грли и љуби до себе, а свакоме за силавом трепери светло оружје, свакоме из очију блиста радост и милина.

Слика, што залелуја у души игумановој, била је тако живахна и свежа, да он у један

мах стаде, заустави чак и дисање, само да је не би пореметио и расточио. И она га толико опи, толико занесе, да у часу заборави на све, и сав се подаде, утону у њу, очи му се замаглише, а суморно лице обузе тиха сета.

Али то беше само машта, што је запали измучена душа, да се, колико толико, разгали: то је био сан, што се лелуја већ толико година у његовим очима и што ишчезава као праминчак маглице пред најмањим дахом горке јаве.

Он дубоко уздахну.

— Господе! — јекну узбуђено и подиже очи тамној иконици, по којој лелуја таласава светлост бледа кандила. — Дај ми крепости! Што ме не умудриш, да у истини постигнем ово!

А докле се овако молио, у ћелији је владала нема тишина. Жижак у кандиоцету тајанствено пуцкара пред тамном иконом, као да шапуће светитељу игуманову молитву, а кроз ћелијско прозорче погледа сетно месечево лице, на тајанственом светлошћу обасјава суморну хаџијину главу, који се под иконом скрушено моли.

8.

Рано у зору захори се с једне узвишице глас сеоског бирова, који позиваше моравачке домаћине, да одмах силазе у хан, субаши. Један по један сељак журио је на заповест, па како су се где сустизали, тако су у гомилицама силазили хану.

Ма да Рупића није изненадио овај позив, опет га је текнуло у грудима, кад зачу овај глас. Брзо прихвати палицу и пожури хану. У глави му је брујало, као после велике пијанке. Целе ноћи претурао се под губером с кука на кук, па од силна премишљања није свео очију до саме зоре. Тек пред зору као да га хваташе сан, али и тај сан беше само нејасно бунило између незнани и јаве. Узрујана душа није га остављала ни сада. У њојзи се ређаху страшне прилике, које га још више ломише него ли и мисао у будноћи. У једном часу обрете се пред рудничком тврђавом. Гомила Турака јури за њим; он бега, бега, а ноге му се поткратиле, па, што више миче, све се више смањују, а кораци све краћи. Они за њим скачу необичном брзином. Он напреже последње силе, појми да потрчи и забатрга ногама. Најзад осети да се не одмиче и да ће га ови стићи: он се сруши на колена и поче четвороношке баукати, али и руке и ноге утрнуле, па једва миче. Одједном пуче пред њим дубока провалија, којој се ни дно не види. Оздо хучи и необично шуми, а за њим се дигла граја од потере.

— Прескачи! — викну некакав глас.

Он се поткупи четвороношке, као мачка кад поуми да учини што већи скок, и праћну се. Густа помрчина обујми га свега, и он осети како стрмоглавце пада у неку дубину без краја и конца.

— Стој! — викне неколико гласова, и многе руке, као гвоздене, докопаше га за плећа. Рупић дрекну и пробуди се.

Зној га свега облио, а снага му трепери као јасиков листак.

— Хеј, несрећниче, до чега ме доведе! — уздахну Рупић и седе у постељу.

Што се дан ближе примицао, то је и страх више растао. Подбулих и закрвављених очију од несанице гледао је бесвесно у жеравице, што испод беличаста пухора светлуцају и жмиркају као очи лукава човека. Покушавао је да се отргне од кобне слутње, али то беше узаман. Он је приличио човеку, који се оберучке хвата бусена и гранчица, да се испне изнад провале над којом виси, али чега се год дохвати, то се откида и пада, а испод ногу му се рони и руши у недогледне дубине.

А што му је најтеже падало, то је било уверење, да он сад не би могао, баш и кад би хтео, да сачува сестрића од гнева Шаћирагина. Одмах после првога запрепашћења и претње, коју би можда у ономе беуту страха и извршио, да га сестра не задржа, у њему је поново плануло оно, тако рећи очинско осећање према нећаку, кога је одгајио. Између попмања своје немоћи да њега сачува и страха за самога себе налазио се као зрно између два жрвња. Једино уздање још што му кроз ову забуну затрепери по који пут, као зрачак звезде кроз

облаке, била је Станојка. Она би можда могла наговорити субашу да се за њих заузме.

Али и та нада личила је ономе бусену, што се испод шаке одмиче. Јер ма колико осећао да се с његовом снахом није ишта друго десило, до оно што се под Сали-агиним дахилуком и са осталима дешава, он је ипак осећао потајни стид, кад помисли како ће се на првоме сусрету са снахом очи у очи погледати. Али, најзад, страх је био јачи од стида. Он се чешће враћао на ову помисао, па се мало по мало и навикао на њу. Бар то је била једина сламка за коју се удављеник рукама хвата.

Занесен оваквим мислима, хитао је, као и остали сељаци с којима се сусретао, хану, а што се више ближио, све му је већма куцало у грудима.

— Што ли зове, куме? — запита Мратић, кад се сукобише код распутице на избрешку.

— А откуда ћу ја знати? Ваљада каква заповест за кулук!

Мратић га испод очију погледа. Рушић опази овај сумњиви поглед и брзо окрете збуњено лице.

— Бој се, куме, неће бити за кулук. Некако ми се чини све ово чудно. Јутрос, сабајле, видео сам Шаћира, како пролете кроз село с дванаестину ага и момака.

— Да нису отишли у Ваљево? — запита Рушић, колико да прикрије узбуђење, што му се на лицу огледа.

— Јок, брате! Ено их у хану. Мој Радован баш је поткивао вола доле у налбантина, кад они одјахаше своје хатове.

— Па шта вели? Је ли дознао, што су дошли?

— Није. Сви су, вели, мучаљиви и нешто срдити. Субаша се баш тада десио пред ханом, те, кад му Шаћир, сјахавши, рече нешто по турски, овај се само устури, разјапи уста, исколачи очи, па тако оста неко време као укопан. После, вели, момци аге Џинића брзо узјахаше и одлетеше у Диљ, а аге одоше са субашом у оџаклију.

— Ко зна, можда се јавио гдегод хајдук, — одговори Рупић, који је напрегнуто слушао све што му кум причаше.

— Зар по овоме времену, куме? Та још од пролећа ни помена, а хајдук не оставља јатака до зелена листа.

Тежак терет мучио је Рупићу душу, а што су се ближе примицали хану, све га је више спопадала она иста страва као и јуче. Пред ханом су већ чекали сељаци, брижни и мучаљиви. Кад угледаше кнеза, скупише се око њега, али он им одговори колико и Мратићу.

А докле су се сељаци забринуто дошаптавали и час по час завиривали у хан, горе у пространој соби седело је око двеестак Турака, на приземним миндерлуцима, што се пружаху око сва четири зида. Као и Шаћир-ага, сви су били одевени у богато везену оделу,

те се од злата и срме није могло гледати у њих, што је чинило необичну противност скромном оделу сељака, које је било махом од бела сукна и ретко у кога неискрпљено с неколико закрпа. Баш у томе часу, кад је Рупић дошао међу сељаке, водио се горе жив разговор.

— Тако мора бити, ако не хтеднемо да дочекамо још једнога Мустај-пашу, — завршивао је Шаћир ага свој говор, на одби неколико густих димова и продужи сркати из сребрна филџана врелу кафу.

— Машала, Шаћиру! — одазва се стари Али-ага и пређе шаком преко седе браде, што се до појаса пружила. — Докле вочнћу не сабијеш рогове у главу, дотле се не надај, да ће ти с миром пружити врат у јарам.

— А што скорије то боље, — продужи Шаћир. — Сали-ага је отпао до Београда, да их пожури, те да се већ једном започне. Лако је онима тамо оклијевати: пун Биоград Турака, топова и џебахне, па од хајдука ни хабера, али како ће се овђен, болан, међ' овијем горама. Сали-ага есапи да је вријеме све докле не озелени гора, а већ послије, — беше! Алекса. Бирчанин, па овај Хаџија, што се упео да измири рају и што гледа на Турчина као крмак на сјекиру, сви, сви, зар нијесу грђи него ли и сваки хаиниш, бива? Хајдука бар знам, могу га се чувати: али од овијех паса, што ми лижу кољена и руке, док сам пред њима, а чим окренем леђа, зареже и хватају за пете, како да се од њих сачувам?

— Алах! — уздахнуше дубоко остали слушаоци и брижно занихаше главама.

— Сатри њих, па ћеш за дуго мировати. Раја је пуста уз њих, а кад њих нема, она је добра и послушна.

— Тако је, валâх! — одговори Али-ага. — Неколико кнезова, калуђера и свештеника, па ћемо бити мирни и од њих и од хајдука. Турске ми вјере, као да ћу се родити наново, кад угледам главу Алексину и Бирчанинову.

За време разговора субаша је седео поред Шаћира, мрачан и суморан. У разговор се није плео никако, него је гледао пред собом, одбијао густе димове и сркао кафу.

— Шта велиш, Џинићу, бива? — запита га Шаћир. — Од јутрос си много карли!

— А шта да велим! Добро су се и сада сетили тамо у Београду; а не сврше ли с тим послом још ове зиме, онда нек дођу сами да субашују овђен. Од хајдука нећемо смјети ни у авлију.

— Аман! — уздахнуше Турци, а неколико њих шкргутну зубима.

На вратима закуца неко и разговор се утиша.

Момак, што је наслуживао из џезве кафу за кафом, отвори врата, и на прагу се појави Рушић.

Субаша га мрко простреле. Рушићу не умаче овај поглед, у грудима му се следи, и он се збуњено још више погну.

— Помози вам Бог, честите аге! — прослови дрхтавим гласом.

— Је ли на окупу раја? — упита Ципић, а крваво гледа у страну.

— Јесте, честити ага!

— Динери! — грмну Шаћир, — па чекај тамо.

Рушић се поклони, па насатке изађе из одаклије.

Шаћир-ага отури чибук, а тако исто и остали, па сви изађоше напоље.

Баш кад су аге сишле пред хан, где очекују искупљени сељаци, са уобичајеном понизношћу, докаса из Дића неколико гаваза. Пред њима је стара Гагићка.

— Водите кућку горе! — викну Шаћир, па се осврте и поче мрко премеравати гомилу понизних глава.

— А је ли, рајо, море, ко уби Рама?

Да је гром из ведра неба тресnуо међу њих, не би их толико запрепастио, као овај глас. Убијен Турчин на сеоском атару било је страшније, него да је кроз село прошао буљук војске.

— Кога Рама, ага? — протепа Рушић страшљиво, а чисто осећа, како му се душа скупила у један кутић, па се начинила мања од макова зрна.

— Рама, море, Рама! — издера се Шаћир.

— Бог нека нас чува свакога зла, честити ага, али откуда ми знамо? Моравчани

су мирна и послушна раја, што се под ваше скуте прибила, да је као своју децу чувате.

— Лијепо, лијепо, ама реци ти нама ко уби Рама? Он је убијен на сеоском атару.

— Аман, честити ага, — завапи Мратић, — може ли село чувати атар од злих људи?!

— Ја ко да га ћува! — плану Шаћир. — Ваљда ја или Сали-ага, ко ли? Турчин је нађен на сумеђи моравачког и дићког атара. Па што не погибе на другом коме мјесту него баш на вашем атару, ха?

Док је Шаћир говорио, Рупић је страшљиво пратио сваки израз на лицу Турака, не би ли пронашао, да ли им је ма шта познато. А кад је више инстинктивно осетио, да се још ништа не зна, њему лакну и језик му се одреши.

— Опрости, честити ага, — утаче се Рупић, — али ти ћеш најбоље знати ко има рачуна да убије Рама. Ага није никоме учинио у Моравцима зла; а ако га је ко убио, онда ће пре бити, да је когод од оних тамо, од којих и ми већ толико година страдамо.

— Аха, то ти, кнеже, као велиш да су урадили Дићани, а они, бива, то исто веле за вас, Моравћане.

— Лажу, ага, лажу! — повикаше сељаци, па се ускомешаше.

— Ћут, бре, рајо! — дрекну Шаћир и искрвави очима на гомилу, која се одмах утиша.

Рупић је стајао мирно и чекао да се ага умири.

— Захвалите се Богу, што вам је ово кнез, па за његов хајтер нећу да терам мак на конац, а ви добро знате шта све бива, кад се нађе убијен Турчин у сеоском атару. За једнога Рама, море, све бих вас попалио и као пашкад потукао.

Сељаци су понизно ћутали и са стрепњом очекивали, да чују како ће их казнити.

— Да вам децу испродајем, па не би ни то залегло за Рамову крв. У памет се, кнеже: ако ми за три дана не донесеш на Рудник двије хиљаде гроша крвнине, онда нека ме нико не чека у селу.

— Аман! — јаукнуше сељаци. — Што нас сатиреш, кад нисмо криви!

— Боље нас поби све! — завапи Мратић. — Та зар не видиш, како смо голи, па још да плаћамо за оне крвнике! Они су га убили.

— Не знам, бива, ко га је убио, али ни они нису боље прошли. Нађите убицу, и ја ћу вам опростити глобу.

— Како да га нађемо, кад га не знамо који је? — рече Рунић. — Смилуј се, ага, на сиротињу; шта ти је она згрешила?

— Памет у главу, рајо! — довикну Шаћир. — А ти, кнеже, да ми за три дана покупиш новце. Не шалите се главом, да вам још једаред уздолазим.

Претећи поглед Шаћиров и она мрка лица Турака били су довољни да увере рају, како јој не треба очекивати никакве милости.

Шаћир је већ ушао у хан са осталима. а сељаци су. као заливени, остали доле још неко време.

— Хеј, да грдне невоље! — уздише Мратић.

— Откуда спротињи толико новаца. мањ да продамо и поњавице испод наше деце! — јекну један између њих.

— Ама, ко га уби, проклета му душа!

— Ко? — одговори кнез. — А ко ће други. ако не они крвници. Зар није Рамо био јуче у Дићу и запалио кућу оним проклетницима. а они су га после дочекали и убили баш на нашој сумеђи.

— И ми сад да за њих плаћамо?

— Побићемо им све, што год им гамиже!

— И њих, и њих! — викну неколицина. — Где их сретнемо, тући ћемо их.

— Исећи ћемо им и најситнију шибљику.

— Хајде, куме. — простења Мратић. — иди и богоради, да нам бар половину глобе олакша.

— Аман, браћо! — уздахну Рупић. — Како да му излазим на очи! Зар не видите колико је закрвавио!

— Иди, по Богу да си нам брат! — утаче се други домаћин. — Ако нам не остави бар половину глобе, онда нам је боље да се сви подавимо, него ли да га поново дочекамо.

Рупићу је, додуше, сила лакнуло, што се овако извукао; али ако га је сада оставио страх. није ишчезао јед на сестрића. Шта више тај се јед гомилао све више, кад само помисли да

је Милоје сасвим запао у руке калуђереве и да га ништа више неће истргнути из њих. Крвничка мржња према Гагићима толико је силна, да је на сву меру мрзео и Хаџи-Ђеру. А та је мржња расла све више, у колико је осећао да је баш сад немоћан, да му нахуди. А тако би му се радо за јучерашњицу осветио.

Сељаци су се слегли око њега, па га куме и преклињу, да иде горе и још једаред покуша, неће ли умилостивити Турчина. Он је стајао збуњен и расејано слушао што му говоре; а они су готово сви у један глас говорили.

— Душе ми, браћо, ја му ни за живу главу не смем више отићи, — одговара се Рушић. — Него како би било да очекнемо, док он оде, па да узмолим субашу. Он је наш човек, па, бој се, моћи ће и учинити што, само ако усхтедне.

— Како те Бог учи, кнеже, уради! Само не дај да пропада сиротиња за туђу кривицу!

- Бићеш нам и отац и мајка, — додаде други, — ако нас избавиш ове напасти.

И сви листом узавреше и почеше се јадати, како би их оволика глоба упропастила; јадали су се толико, као да и сâм Рушић није знао колико је народ сиротан.

Докле су се они овако јадали, из хана испаде Гагићка, а за њом двојица гаваза. Гагићка је изгледала као саломљена; само је испрекидано јецала, па би тек по који пут пригушеним гласом јаукнула.

Да за њом не изађоше и она два оружана момка, Бог зна, не би ли је Моравчани као жртву дочепали, те да се колико толико освете за ово што их је, по њихову мишљењу, због Гагића снашло. Овако само зашкрипаше зубима и почеше гунђати, али је пропустише с миром.

Кад је изашла на пут, заста мало поред једнога бреста, што се уза сами друм изхерио, дубоко уздахну, па готово тетурајући се, као ван себе, пође низ друм, пут манастирског забрана. Тај пут водио је и у љишку долину, а отуда у Дић.

— Море, рајо, што стојиш, што се не разилазиш? — запита један од ових гаваза.

— Хајде кући! — викну им други. — Што је једном већ речено, онако мора бити.

Гомила сељака поче се покорно разилазити, а баш тада сиђе и Шаћир са осталим рудничким агама, појахаше спремне хатове, па као холуј одлетеше, истим путем којим је и стара Гагићка отишла.

Пред ханом остаде само Рушић, па кад испрати очима и последњег Турчина, бојажљиво погледа на чардак, где су прозори субашине оџаклије и, као оклевајући, уђе у хан.

Све докле су Турци касали и док не ишчезоше испред погледа за манастирским забраном, ага Џинић је стајао на прозору од чардака и расејано гледао у бујне гриве турских коња, како их у лету ветар таласа и мрси. А када ишчезоше, замишљено превуче руком преко своје

браде, а поглед му поче нестално лутати час на снежне планине, а час на оно неколико старих грмова, што се раштркано уздижу према хану. са снежним крунама, те личе на огромне беле шаторе, што су се над високим зеленим стубовима наднели.

Нешто неодољиво осећао је после овог Шаћирева доласка. Убиство Рамово, нестанак Смиље, за коју у Дићу, од оног часа кад је Рамо однео, нико није ништа знао, па онда и оно непријатно осећање, што га мучи још од синоћног узалудног очекивања. — све се то слило у неку магловиту слутњу, која га је гонила да мало промисли, како се све то могло догодити. Цела ствар, и ако је изгледала на први поглед ништавна. за њега је имала неки други значај. Нејасна слутња казивала му је. да је ту ипак уплетена нека тајна рука, што им свима ремети рачуне. Можда му је та слутња дошла од оног узбуђења, што га је изазвао малопређашњи разговор о потајноме плану, који дахије у Београду кују. Али како било да било. он је слутио, па и веровао. да ово није урађено без ичијег знања. Али на кога да посумња? Међу Моравчанима нема никога, који би се усудио да подигне руку на дахијског човека. Осим Хаџи-Ђере, на кога је увек сумњао, да ће тај једнога дана, кад му се учини згодно, одметнути рају, и да потајно шурује с кнезовима. нема у селу баш ни једног више, који би имао рачуна. да ради Гагићеве убије Тур-

чина. Дакле, ако је из Мораваца ко умешан, то би могао бити само Хаџи-Ђера. Па онда. Хаџи-Ђера је једини оне ноћи чуо из Шаћиревих уста камо ће. А кад је већ разабрао да ће у Дић, имао је целу ноћ на глави, па зар није могао поручити коме од својих јатака да припази. Ако је, дакле, ко од Моравчана умешан, то је могао бити само Хаџи-Ђера.

Али ма колико се ова сумња гранала у његовим мислима, он ипак није могао стећи и уверење, да је то учинио баш Хаџи-Ђера. Што је тако одмах посумњао на њега, долазило је само отуда, што је он био једино лице у Моравцима, за које није марио. Па ипак то су биле тек само мисли, што су једна за другом ницале, па тако и ишчезавале, да другима места направе. А све те мисли вукле су га дубље и дубље ономе разговору, што се до мало час водио у оџаклији. Он је најбоље осећао, да се овако не може још дуго остати, ако дахије што скорије не изврше оно, о чему се сад у Београду са Сали-агом договарају. Пропусте ли до пролећа, горе ће се напунити хајдуцима толико, да им ни с добром војском неће дати џевапа. Ови кнезови и калуђери, око којих се раја савија, одметнуће све, а већ онда нико им неће помоћи.

И он поче насумце рачунати, колико у његовој околини има људи, које би на дахијски миг ваљало смаћи.

— Хаџи-Ђера . . . један! Оба Гагића . . . три!

И онда заста. У свих осам заселака, осим ове тројице, није било више ни једнога, на кога би што сумњао. А и Гагиће је прибројао Ћери само зато, што је знао, да игуман не избива из њихове куће и да га они слепо слушају.

— Тројица! — помисли. — А тек колико ли их је у свакога субаше. Ако се на тефтер узму, биће их за цело четири до пет стотина кнезова, калуђера и трговаца, а већ оно друго то је раја. Само нека се почне пре пролећа! — прошапута замишљено и лупи длан о длан.

— Атеш (ватру)! — рече момку, који у тај пар уђе.

Момак разагрте машицама жеравицу, па кад нађе „мерџан атеш" (као зрно ситна и округласта жеравица, да прожеже), он га принесе и спусти на чибук.

— Пеци кахву! — рече и повуче неколико густих димова.

— А хоћеш ли примити кнеза? — запита момак, пошто се одмаче у пристојну даљину.

— Кога кнеза?

— Рупића. Он чека напољу.

— Нека уђе! — одговори Ципић и мрко погледа на Рупића, који се већ појави на вратима с понизним поклоном. Момак се уклони.

Рупић је стајао код приклопљених врата у оном истом положају, како је ушао, па је с ропском смерношћу очекивао, да га субаша ослови.

Ага Џинић пушта густе димове и натуштено гледа у страну.

— Шта ћеш? — запита Рупића набусито, пошто га је оставио да подуже чека.

— Невоља, честити ага! — одговори Рупић понизно. — Дођох, да молим и преклињем, да нам помогнеш.

— Ја̑ми то! — одговори Џинић. — Ја сам се досле хвалио и тобом и рајом у мојој субашији, па ето шта сам дочекао, да мутесарифова човека убијете и да отмете робињу.

— Аман, ага, није раја крива; та ти нас знаш у главу свакога.

— Машалах, кneже, машалах! — одговори субаша, посматрајући нешто лукавим погледом у човека, који се чисто савијаше под теретом овакога пријема.

— И ти велиш, да раја није крива? А ја ти опет велим, да ни хајдуци нису, јер их, ево, нема. Па ко је, онда, крив? Ја или ти?

— Ни ти ни ја, добри ага! — одговори Рупић. — И веруј ми, кад бих само дознао ко је убио Рама, поктима бих га раштупао!

— Па хоћеш да ти ја кажем ко је?

Рупић кришом погледа у агу, а језива хладноћа прошле му уз леђа, кад опази како му се приковао у само чело онај мрачан поглед субашиних очију.

— Чу ли, шта велим?

— Чух, честити ага, — одговори овај.

— Ех, бива. нико други него она подмуклица тамо.

— Хаџи-Ђера?! — заплете Рупић. а соба му се започе окретати на помисао, да је субаша можда све дознао.

— Тај пас! — одговори Џипић и срдито устаде. — Нико други него он. јер он је једини знао. камо ће Шаћир и Рамо. па је нашао хрсуза, који ће то учинити.

Сад сам пропао! — помисли Рупић. а у лицу пожуте као восак.

— Ето, тај ће вас све упропастити. Због тога калуђера плаћате глобе, па, бива. ако овако устраје. и главама ћете плаћати.

— Па што га трпиш, ага? — рече полугласно Рупић. тек да га увери. колико му је веран и како ни сâм не мари за онога кога субаша мрзи.

— Што трпим? А да га одведем на Рудник. заграјала би раја као вране на орла. Гледате у тога крмка као у светињу. а не знате, да ћете листом због њега страдати.

Крупним корацима ходао је ага Џипић по одаји. а Рупић је још онако исто стојао уз врата и кришом пратио сваки израз његова лица.

— Хоћете да вам Турци буду добри, а овамо пуните горе хајдуцима и купите се по манастирима, где вам онаки крмци. као овај Хаџи-Ђера и онај Хаџи-Рувим из Боговађе. причају којешта. што ће вам најпосле пресести.

— Откако сам ја кнез, ага, — усуди се Ружић, — у Моравцима нико не слуша Хаџију.

Цинић у један мах стаде пред Ружића.

— Хоћеш да вам скинем глобу с врата?

— Аман! — узвикну Ружић и још се дубље сави.

— Добро, али и ти мораш нешто урадити. Хоћу да пазиш и да ми редом побројиш све оне, којима Ђера одлази и који њему долазе.

— Хоћу, ага!

— Па онда, да ми најдаље за десетину дана разабереш где је Смиља.

— Хоћу, честити ага! — одговори Ружић понизно. — Само нас курталиши ове беде.

— А Станојка?! — запита ага ненадно и оштро погледа, да му не умакне ни један израз Ружићева лица.

Ружића такну ово питање. Он се, додуше, већ измирио с помишљу, да је и његова снаха то исто што и остале рудничке младице и девојке, али је бар хтео да се чини свему невешт, као и да не види. Зато се чисто збуни и обори очи земљи.

— Она баш хоће да иде на Рудник као и остале.

Ружић га зачуђено погледа.

— А ја сам хтео да је и овога пута сачувам, да не иде тамо.

— То би ме, ага, баш избавило бруке, — одговори Ружић, муцајући од стида.

— Ама, она сама хоће на Рудник!

Рупић се убезекну. Сад баш није разумео ништа од свега, те се тако све више збуњивао.

— Где је! — запита ага по кратком ћутању.

— Ако ти, ага, не знаш, ја ћу ти још мање знати. Како је синоћ отишла теби, још се није вратила.

Џинић га погледа сумњиво.

— Море, Рупићу, пази шта говориш!

— Не знам, ага, среће ми!

— Да је није Милоје вратио?

— Милоја нема у селу од јуче. Пратио сам га у Зворник, да покупује нешто стоке.

Џинић одмахну главом и замисли се.

— Е, кнеже, тако не може остати. Станојка је твоје чељаде, и ти мораш знати где је!

— Ама, она је синоћ амо пошла, — одговори Рупић. — Видео сам је, кад је дошла до онога избрешка, па....

Овде запе пред неком мишљу, која му сукну кроз главу.

— Па? — запита ага, а једнако га мери оним погледом.

— Нигде није могла отићи мањ у манастир.

— Хаџи-Ђери?

— Ја̂! Њему све жене трче, кад их ма шта уплаши, па, бој се, и она је тамо отишла.

— Дина ми, скупо ће ми платити, ако је он прикрио. Иди из ових стопа и сазнај.

Рупић чисто отхукну, кад се нађе на оној чистини пред ханом. Радовао се што је успео, да бар за неко време отклони глобу од села, а осим тога и зато, што му се указала прилика, да још више Гагићима напакости. У силној мржњи према овима није било ничега, чега се не би латио, само да њима нахуди.

Ногу пред ногу ишао је манастиру, размишљајући, с које стране да започне. Њему, истина, није ни мало било пријатно, да своју снаху сâм предаје Турчину, и он би се, нема сумње, радовао, што се склонила, да нешто није Милоје оним убиством и себе и њега увалио у велику несрећу; јер ако се ма кад прокљуви, ко би га онда заклонио од турске освете, ако не ага Џинић, коме оволике жртве приноси.

— Најпосле, — мислио је успут, — и шта је она мени сад? Умре кумче, растури се кумство! Милана нема више, а она се није зародила. Остала туђа кост. Ето, да се нешто преуда, онда ми не би била баш ништа, ни род ни помози Бог.

А ово правдање помагало му је, да разгони оно мучаљиво расположење, што га је осећао, докле је Џинић о њојзи говорио.

Међутим, докле је Рупић, у беуту страха, обећавао Џинићу све, што је овај захтевао, стара Гагићка је успут јецала и грабила по снегу једва утвреним крчеником. Скоро обневидела од суза, застала би по који пут, да отаре очи и отхукне; па да у срећан час не чу за

собом неколико гласова, који јој неколико пута викнуше: „С пута! С пута!" — би је погазили бујни хатови. који у оштру касу летеше за њом, носећи на себи гомилу рудничких Турака. Она се трже на оштре усклике и потрча у страну, па се саплете и паде у снег, а у томе часу као вихор пролете Шаћир са осталим хатлијама. Тек кад и последњи замаче, старица се с муком диже из снега и сави манастиру.

Тамо је затекла Хаџи-Ђеру с Павлом и Ђуром, који су само очекивали да руднички Турци оду из села, па да и они крену у Зеоке, кнезу Станоју. Кад Ђера угледа Гагићку онако сломљену и узрујану, скочи да је прихвати. А већ је настао крајњи тренутак. Под тешким утисцима, с којих је изгледала као смрвљена, једва је дотетурала довде, а кад је већ стигла мети, снага је издаде, те се умало не сруши.

— За име Божје, откуда ти овде, снахо?

— Помажи, духовниче, по Богу да си отац!

— Шта је? — запита Ђера, па је приведе огњишту и спусти на столичицу.

— Убиће га! — јаукну старица.

— Кога?

Гагићка бризну у плач и заниха главом.

— Јаох, Јоване. јаох, кућо материна!

Хаџи-Ђери стадоше очи на овај јаук.

— Ама шта је?

— Куку мени. сињој кукавици! — јецала је једнако старица.

— Прибери се, снахо, па нам по реду испричај, шта се догодило.

Кад одоле првој навали туге, исприча кроза сузе, како је Шаћир послао по њу, да је доведу амо. Па је онда захтевао, да му ода где је Смиља; казао јој, да му је мора одати, јер он хоће да је потурчи и да се њом ожени. Оставио јој је пет дана, па ако му дотле или не доведе Смиљу или не ода где је, он ће јој обесити сина на Азни, а Смиљу ће ипак пронаћи, па макар претурио све дрвље и камење.

— А ти, јадна не била? — узвикну запрепашћено игуман. — Да ниси одала?

— Јаох, нисам! — уздахну старица. — Али, ако не курталишем Јована, онда....

Старица не изговори последње речи; сузе је загушише, те сакри лице шакама и нагло зајеца.

Као муњом ошинут стајао је Хаџи-Ђера и заципљено гледао у прецеђено лице очајне мајке. Оно „онда" скаменило је сваку помисао у њему; а што је дуже посматрао ово клонуло лице, све га је већа страва подилазила, јер је јасно опажао, да ова жена нема ни толико снаге да се прибере, а камо ли да не учини и оно најгоре, само да сачува го живот невина сина.

У овом тешком часу њему искрсну пред очи све, што га је дан и ноћ гризло. Досада је гледао, како дахијски Турци глобе и срамоте рају, а он јој није могао помоћи, па је видео, како се, баш око његове цркве, села међу собом

крве и гложе, а није био у стању да их као браћу измири: али ово што сад мора гледати, то је надмашило све! Из недара овога храма хоће да силом извуку једну жртву, да је потурче, да јој душу упропасте.

Као оловна крупица поче га притискивати тешко очајање, а грло му се стеже, те у један мах не мога прословити ни речице. Шта сад да ради? Хоће ли, као и досле, само немоћно тужити, и хоће ли смети у будуће прихватити рукама за свету тајну, и то оним истим рукама, које нису могле да сачувају невину душу, да не пропадне? Хоће ли и после тога одговорити Ђорђу као синоћ?

— Не, не! — викну одлучним гласом, а у исти мах осети, како се у дубини душе проломи онај тешки облак, што га је до мало час гушио. — Прибери се, снахо! За пет дана може се много што шта окренути. Захвалимо се Милостивоме, што нам је дао времена.

— Ох, мени несрећници! Ко сме сачекати пет дана? — врисну поново Гагића.

Игуман страховито плану.

— Оди овамо! — узвикну, а очи му севнуше муњевитим пламом. — Оди овамо!

Па је готово довуче до кута, где трепери кандило над почађалом иконом. Зграби са стола крстић од кипариса, опточен сребрним жицама, и диже га према њој.

Забезекнута старица овим ненадним покретом, збуњено је гледала у лице игуманово, које у плахом узбуђењу дрхташе.

— Заклињем те! — узвикну силним гласом, који јој одјекну у ушима као глас непадне олује. — Заклињем те знамењем часнога крста и овога и онога света, не одаји кћери, не губи душе! Јер одаш ли њу, ти си издала Христа Спаса, издала си душу своју и своје деце сотони, и ти ћеш се у љутим мукама и горком уздисању савијати, али ће се срце Божје оглушити о тебе, као што си се и ти оглушила о њега, а двери небесне биће затворене за тебе. Бићеш проклета, три пут проклета!

Необична страва заталаса старичино срце, слушајући клетву, што се, као громовити пролом, разлегала са игумановиx усана. Павле и Ђура устали, снимили фесове и скрушено ником поникли. Гагићка запањено гледа то у плаховите очи игуманове, то у свето распеће, по чијем оптоку светлуцају тајанствени зраци бледа жишка.

— Целуј! — узвикну игуман, а глас му зазвони као глас вапијућега с Витаваре.

Старица се не маче. Скамењена и запрепашћена, она само гледа у игумана, који јој у овоме часу дође сасвим друкчији, не као увек, већ као човек са онога света.

— Целуј Господа! — понови игуман.

Старица задрхта... У души јој се поче потајно разведравати, а што је више гледала у оне резотине, које означаваху лице Распетога, то се разведравање све већма бистрило! Срце јој затрепта, као кад осети, да му долази жељно

пшчекивани; по њему се разли материнска благост и мекота, она се смерно прекрсти, дубоко поклони и целива.

— Тако ти Бог помогао и овога и онога света, како ни ти ни твоја кћи не издале име Христово!

— Амин! — одговорише Павле и Ђура. па се и они прекрстише и дубоко поклонише пред светим знамењем и Хаџијом.

А у томе часу осети Гагићка, као да је невидовна сила прикова за оно знамење, а у исти мах као да је, са онога крста, озари чудан зрачак, који је обасја надом на спасење и окрепи, да своју и кћерину душу сачува од вечне пропасти. Усне јој почеше шапутати молитву, а онда, још плачна. али тек прибрана и охрабрена, приступи игумановој руци, те је целива.

Споља се зачу тихо куцање. а одмах за тим отворише се и врата, на која се појави Рушић. Он је дошао пред ћелију баш онда, кад је игуман стао да заклиње Гагићку, те тако је могао реч по реч разабрати, а да и не приклања ухо вратима.

Хаџи-Ђера се намргоди, кад га угледа, али се у мах прибра, положи крст на своје место и питајући погледа у Рушића.

— Помози Бог, хаџи-духовниче! — рече Рушић и приђе руци.

— Бог помогао, кнеже! А откуда ти?

— Ето, од аге Цинића.

— Па?

— Дођох, да те замолим, да оном моме несрећнику поручиш, да не долази још за који дан, док ова ствар, колико толико, не легне.

— Хоћу, Рупићу! — одговори Ђера. — Па како би? Зар не пострада?

— Па, да виш, и није најбоље, али, хвала Богу, кад није и горе. Наредили су глобу.

— Сви ћемо потеглити, али смо бар две хришћанске главе спасли.

За то време Рупић је испод очију премерио оба путника, па, ма да их је познао, ипак се чинио невешт.

— А синоћ је била и моја Станојка до тебе? — рече нешто несталним гласом.

— Била, кнеже, — одговори игуман.

— Па, ето, дођох, да те припитам где је?

Игуман га погледа сумњиво.

— Ваља јој се вратити, — додаде Рупић, збуњен овим погледом.

— Махни се, кнеже, залудна посла! — одговори игуман одсечно. — Нити ће се она вратити, нити ћу ти рећи где је!

— Зашто? — запита Рупић и погледа мрко у игумана.

— Ти то знаш врло добро, — одговори игуман, који је приковао прозирући поглед у Рупића, — па зар да ти понављам?

Рупић се сплео на овај одговор, те не умеде ни беле прословити. Осећао је неприличност свога посла, ма да је врло јасно схватао

да то мора радити, ако не жели да се на њега изузме ага, који ће му кад тад ваљати. А осим тога и ова двојица, па и Гагићка, коју би у кашици воде попио, кад би могао, збуњивали су га својим присуством. Гледао је што пре да оде, само да се уклони од унакрсних погледа, што га премераваху.

— Па, оче духовниче, ја идем, али ето ме сутра до тебе, — одговори сплетено и, без збогом, изиђе из ћелије.

Изненадни Рупићев долазак узнемирио је игумана. Па и ако није ни слутио, да је Рупић дошао амо по субашиној жељи, те да пропита о Станојци, није хтео да се поверава томе човеку, за кога је знао, да би у најмањој неприлици одао и рођенијега, а камо ли снаху, коју ништа више не веже за његову родбину и која ће, данас сутра, из куће сасвим отићи.

И он се врло брзо уверио о истини ове слутње.

Чим је Рупић отишао, Павле и Ђура почеше се оправљати да путују. Хаџи-Ђера је био толико обазрив, те им не даде да иду друмом крченином, већ их проведе кроз манастирски забран, а онда се почеше пети уз густу гору, што се над манастиром уздиже. Успут су сва тројица ћутали. Хаџи-Ђера је претурао мучне мисли. Очевидно је био још под утисцима онога изненађења, што му Гагићка донесе. Тек кад стигоше у врх горе, одакле ће се спустити у долину, стадоше оба путника, да се са игуманом опросте.

— Праштај, оче духовниче, и хвала ти на хлебу и соли.

— Богу хвала, браћо, и срећан вам пут! — одговори игуман и пољуби се с њима. — Поздравите ми Ђорђа и Катића и реците, нека се, у име Бога, спремају. Овако се више не може! Ја ћу се до пролећа трудити да измирим своје, а чим ослави пролеће, ето им и мене, па било с народом или сама.

— Евала ти, оче игумане! — кликнуше путници, скидоше фесове и, пуни радости, целиваше га у руку.

Он их благослови и оста на овоме месту, све докле се ови, сплазећи низ гору, не изгубише између густих грмова.

Нема тишина разастирала се у врх горе, где је стајао усамљен калуђер и замишљено гледао пред собом. После Шаћиреве намере да потурчи Смиљу, он је био на чисто, да нема више смисла чекати и трпети. Али и ако је, у овоме часу, прегао на очајан покушај, он је ипак опажао све тешкоће, које ће га, од данас, на овоме путу пратити. Замишљени поглед лутао је кроз неку сумаглицу нејасних мисли, међу којима се, као рудничке планине, истицаху препреке, које ће му тек одсада сметати да изврши оно, на што је у једноме часу очајања прегнуо. Тамо на источној страни угледа како се, над њим високо, као нема хаветиња, уздиже мрачна и суморна рудничка тврђава. Њезина каменита плећа умотавају се у тмасте

облаке, што се одозго надвијају, а с високих бедема зјапе топовска грла, као расклопљене чељусти, што само очекују да жртва нађе, па да одједном загрме и бљуну ватрени потоп на дрске груди што им се примичу. И ту непомичну тврђаву ваља му разорити, њему, слабу и немоћну калуђеру, који није у стању ни да измири неколико завађених сељака, а камо ли да их на такво дело поведе. Па још су чим и како? Зар голим грудима и празним шакама? Та у овоме народу Бог зна да ли и десети има по који кубурњак, па зар с тим противу оних бедема?

Лака дрхтавица потресе га мало и он дубоко уздахну. Усамљен и брижан стајао је уврх горе, као на мучној распутици. Ма којој се страни окренуо, свуда је видео муке и немоћ. Он, до душе, није ни помишљао да остави ствар и да мирно гледа, како се дан из дан губи образ и вера: али да поведе го народ на ове зидове, што се као камени џинови у облаке дижу, значило је толико исто, колико и скочити везаних руку у вртлоге бујице.

— Господе, граде мој! — узвикну калуђер и погледа у небо. — Ти бдиш и видиш, у тебе се узда душа моја, победо моја!

А у томе часу лак ветрић зашуме, и зашушта снежно грање, као тајанствени шапат, и тај шум разли се и расу око њега, па докле се разливао, грање се њихало и прегибало, а њему се учини, као да му шапуће: „Он је победа твоја, град твој!“

Игуман се побожно прекрсти, па лагано, ногу пред ногу, поче силазити с горе, на којој му се чињаше да је осетио и примио завет Вишњега.

— Само да ми је, да Рупића освестим или да Моравчане од њега отргнем, а остало би ми већ било лакше.

Тако је мислио приближујући се на домак манастиру. Али како је врло добро познавао Рупићеву мржњу према Гагићима и његово држање са субашом, то је и са̂м увиђао, да ће му све лакше за руком поћи, него ли да ово чудо изврши. Али ипак се тврдо решио, да прво с њим покуша. Данас или сутра учиниће све што може, да га с Гагићима измири, па, ако у томе успе, онда ће с њим пред Сали-агу. Гагић није Турцима ништа скривио, па кад нема тужиоца, он ће га зацело пустити. Бар тако су Турци увек радили, кад се раја међу собом клала. Нема ли тужиоца, нема ни кривца.

Стару Гагићку задржао је игуман, да остане да руча. И ако је тврдо веровао, да неће смети у паточ његовој клетви учинити ништа непромишљено, ипак је не хте пустити, докле се не увери да се од оног потреса довољно примирила.

О самоме ручку, кад је игуман ушао у цркву, да очита Подневну, приступи духовник и рече, да му је Милојева мати, Анђа, поручила, да одмах дође њојзи.

По свршеној молитви оде игуман у село. Баба Анђа га је дочекала код огњишта у кући. Од синоћне ватруштине била је у лицу сва као испијена, али тек ватра је прошла, и сад јој је било много боље.

Кад игуман ступи на праг, она уста, поклони се смерно и приступи му руци.

— Благослови, оче!

— Бог благословио! — одговори игуман. — А где је кнез?

— Изволевај, оче игумане! — одговори Анђа и примаче му троножицу, да седне.

— Па, ти си ме звала нешто? — рече Ђера седајући.

— Прости! — одговори ова. — Слаба сам, а и кућа би ми остала сама, те не могах сићи до манастира, а ваљало је да ти кажем. Онај мој ојађени брат причао ми је све, шта је тамо било. Субаша му је наредио, да нађе пошто пото Смиљу и Станојку; а он, вели, то мора учинити села ради, да га спасе глобе.

— А ти му ниси казала где је?

— Не дао Бог, оче; али, бој се, он је сазнао од кума Мратића.

— Откуда Мратић зна? — запита игуман и зачуђено погледа у Анђу.

— Не знам; тек сам чула, кад су се баш овде дошаптавали! Ја сам била у вајату. Шапутали су нешто дуго, па тек чух, како Мратић спомену Гукош. Мене подиђоше мравци, те ослушнух боље и дочух, како му вели: „Био је у Гукошу, баш кад је хаџи-духовник доведе“.

— Наопако! — викну игуман и скочи пренеражено. — Па онда?

— Онда поседеше још мало, обредише се два три ред ракијом, па отидоше некуд. Да сам имала кога, то бих ти јавила одмах, а овако морала сам до мало час чекати.

Ђери се окрете кућа. Шта сад да ради? Ако је Рушић јавио субаши, овај је до сада већ послао људе, да је доведу, и он је више не може избавити.

— Зло, Анђо, зло! — рече замишљено игуман. — Тај ће пас човек најпосле све упропастити.

Анђа не одговори ништа; она је само ћутала и забрнуто ихала главом.

Споља се зачу шкрипа по пртини.

— То је! — рече Анђа и погледа на врата, која лагано шкљоцнуше.

На самом прагу Рушић заста, а преко лица му пређе непријатан израз досаде, кад уз огњиште угледа и Хаџи-Ђеру. Игуман је приковао поглед у његове очи, па га не миче, те тако се Рушић мало збуни. Није марио овај задубљени поглед, који чисто до савести продире.

— Помози вам Бог! — рече улазећи, а и не гледа у игумана.

Игуман не одговара, већ га само мери оним погледом.

Рушић оде куту да остави штап, али онај поглед што га је прождирао кроз чело сад је осећао, као да му се у потиљак приковао.

Непријатно осећање чисто га је гушило, и он се одједном окрете калуђеру, па и сâм управи поглед у његове очи, спреман да до краја издржи.

— А откуда ти, оче игумане?

— Где си био? — запита Хаџи-Ђера, место одговора, а не скида погледа с њега.

— Па.... тамо! — одговори Рупић немарно, извади нож и поче из луле истресати слепљени пепео.

— И одао?

— Кога?

— Рупићу! — поче игуман тихим, али одлучним гласом, а прекоран поглед не миче с његова лица. Истину ми реци, шта си казао субаши?

— Ништа!

— Не лажи, Рупићу, казао си! — рече игуман, а очи му гневно севнуше.

Рупића као да удари летка на ове речи.

— Ја лажем, хаџи-духовниче? — упита, а исколаченим очима мери игумана.

— Лажеш, Рупићу!

Као да се све у њему на један мах скаменило, тако је стајао и разјапљених вилица бленуо у игумана. Али док му је спољашност тако изгледала, дотле се у његовој унутрашњости ускомешало и нечушило; чинило му се, да ће га загушити навала мржње, која у овоме часу обузе цело његово биће.

— Е, чуј ме, оче игумане, — простења загушеним гласом, — доста је, вȁлâ, и твога!

Досада сам трпео, али да знаш е одсада више нећу! Дошао си ми довде! — узвикну Рупић и превуче шаком преко грла. — А мислиш ти да нисам чуо, како си ону несрећницу заклињао, да не одаје кћери? Па мислиш да нисам познао оног хајдука Павла, што се начинио слепчововођа, па крстари по селима, да нас с Турцима закрви? Намешташ ми дете у заседу, да убије муселимова човека, навлачиш на село глобе и невоље, мириш ми нећака с највећим крвником, па онда ме још у мојој рођеној кући дочекујеш таквим речима. Е, нећу, славе ми! Да знам да ћу овога стика погинути, нећу да трпим више! Или ћу кнезовати како се кнезује, или нећу никако!

Он се гневно удари песницом у груди, да чисто зазвеча: лице му зацрвене, а на очи му подиђе крв, те је изгледао као помахнитао.

Игуман се горко насмеши.

— И сад, Рупићу, да сачуваш село од глобе, ти си своју снаху...

— Какву снаху? — викну Рупић презриво. — Умре кумче, растури се кумство!

— Несрећниче! — плану Хаџи-Ђера, који до овога часа савлађиваше гнев. — Тешко теби, ако си је одао!

— Шта велиш?! — запита Рупић јачим гласом, као да није чуо.

— Свет ће те пљувати!

— Ваљда они што им чељад не избија из Сали-агина кола! — одговори Рупић с подсмехом.

— Хајде, хајде! Не знам, хоће ли те ага Џинић наградити, али не смећи с ума, да ће ти се ма ко одужити за твоје улизивање.

— Ко се улизује? — унесе се Рупић игуману у очи.

Хаџи-Ђера га само мрко погледа, те Рупић нехотице устукну. Овај чудновати, дубоки поглед, што прозире у дно душе и збуњује, учинио је и овога пута своје.

Хаџи-Ђера, без и једне речи, изађе из куће, па се лаганим корацима упути у манастир.

— И ето, где човек душу изгуби! Заплете се, као нико његов, у сатанине замке! — шапутао је Хаџи-Ђера, па, што је даље одмицао, све је журније ишао.

Знао је он, да Турцима не треба много, па да учине и најужасније недело, а већ ово што је склонио две женске главе, што је заклињао стару Гагићку, да не ода кћери, и што је под свој кров примио хајдука, кога Турци на све стране вијају, то је било и сувише, да га сасвим упропасти.

И шта сад да ради? Разговор с Рупићем показао је само, колико је широк јаз између њих двојице, и он се не само није смео надати више, да ће га икако освестити, обрлатити, него му је још ваљало хвалити Господа, ако га овај на миру остави. Па баш и да га остави, зар ће моћи што међу овим сељацима, којима је Рупић све и сва, једина и последња узданица, да их сачува од наметнуте глобе.

— Е, мој Ђорђе, жалосно сам ти ја уздање у овом народу! — уздахну игуман, улазећи у манастирско двориште.

Неко необично осећање, као потајна слутња, обузе га, када се нађе сâм у овом пустом дворишту, где се ни жива душа не чује. Високи крстови, што су се за црквом расули на све стране, са снежним хумкама и привешеним убрусима, што се с крстова сетно нихају, као да га немо и с чуђењем гледају. У самој ствари све ово што сада види, и ту ониску црквицу подстрешену широком дрвеном падстрешницом, и те снежне гробове, што су, као стада белих јагањаца око пастира, полегли око ове црквице, све је то дан из дан гледао и није га потресало: али сада, овога пута, на један мах га обузе нека туга, неко предосећање, као да ће се овога часа нешто неприлично десити. Рука му се и нехотично диже челу, и он се прекрсти.

У истом часу, кад рече амин и спусти руку, испаде петорица Турака иза црквена зида, зграбише га одостраг и оборише. Збуњен изненадним нападом, у први мах није могао ни речи проговорити: али кад се мало прибра и осети како му руке наопако искрећу, да га вежу, он се одупре, ослободи руке и поче се бранити. Турци навалише и притискоше га к земљи.

— Шта хоћете са мном! — викну силним гласом.

— Мучи, дервишу! — одговори један и замаче му замку око лактова.

— Притегни. Усо! — додаде други, који га са осталима држаше да се не отме.

На овај глас испаде из куће Гагићка, па. кад угледа како њих неторица опколише већ везана игумана и изађоше из манастирског дворишта, залелека и потрча за њима.

— Шта је, баба, што се дереш толико?

— Одмакни отолен! — продера се други, па се баци грудвом на старицу.

Али ова је из гласа нарицала и једнако пристајала за њима.

— Море, шта је гледаш, Усо? Удри је! — викну трећи, па истеже кундаком и груну је у груди.

Старици намах застаде дах у грлу, пред очима јој се смрачи, и она обнезнањена паде у снег.

Игуман тешко уздахну и окрете главу на страну, да не гледа јадницу, која је, и без овога ударца, већ и сувише препатила.

На домак хану спази још једну гомилу Турака. Али ови као да су се око нечега ускомешали. Кад дође ближе, а из гомиле се зачу силан врисак; одмах за овим угледа, како се истрже женска прилика и потрча њему. Хаџи-Ђера чисто претрну.

То је била Станојка. Баш овога часа и њу су довукли из Гукоша, где ју је игуман још синоћ склонио.

Као стрела трчала је она право Хаџи-Ђери, али још није прешла ни половину одстојања, а стигоше је гониоци. Кад се склепташе око ње,

она их поче очајнички гребсти и уједати за руке. Али узаман. За неколико тренутака била је и она везана, а онда је један потхвати испод колена и око паса и понесе хану.

— Еј, несрећни Рупићу, шта учини, да од Бога нађеш! — јекну игуман.

— Мучи, дервишу! — издера се један, који брисаше крв са угрижене руке, и удари га шаком преко усана.

— Напред, попе! — узвикну неколицина и грунуше га песницама у леђа.

Хаџи-Ђера погледа у небо, онда, потиснут од ове гомиле, уђе у хан, попе се уза степенице и замало се створи пред агом Ципићем, који је у томе часу пуштао густе димове и сркао врелу каву из сребрна филџана.

Кад угледа пред собом везана калуђера, ага Ципић се још удобније завали у узглавља на миндерлуку и с неком насладом посматраше у лице везана човека.

— Стиже ли, хаџи-дервишу? — запита подругљивим гласом.

Хаџи-Ђера стоји клонуле главе и оборених очију.

— А ти као велиш, слеп је субаша, откуда ће он знати ко је убио Рама?

— Ја га нисам убио.

— Е, хе, ниси убио? — подсмехну се Ципић. — Ама ако ниси ти, а оно је твој јолдаш, коме си јатаковао.

— Ја нисам никоме јатаковао, — одговори игуман мирно.

— Велиш ли, дервишу? А ко оно заноћи у тебе са оним слепцем? Мислиш ли да се не зна, е је то био главом Павле Поповић. И откуда да ти тај хајдук дође у госте, баш када ће Рамо погинути, ха?

— Он није убио Рама?

— Ја ко је?

— Честити ага, — одговори игуман, — да је теби стало, да потражиш Рамова убицу, ти за цело не би хватао мене.

Субаша се подругљиво осмехну.

— Па онда, ко оно скупља око себе рају, да је светује и мири? Ко јој прича како су јој Турци злотвори? Па ко оно пред хајдуком закле Гагићку, да не ода кћери? А већ башка оно, што си Станојку хтео сакрити!

Хаџија је ћутао. Баш и да није све овако било, не би му вредело правдање пред Турчином, који одавна мерка згодну прилику, да га оптужи и データграби. Рупић га је проказао, и сад му не остајаше друге, него да трпи што га је спашло.

— Него, чу ли? — продужи субаша. — Ја знам, да си и ти човек као и други људи, па није ни чудо, што си згрешио. Па ето, све ћу ти опростити, све, само да ми речеш где је Смиља?

Игуман прими усница. Тешко осећање навали на њега, те га поче гушити. У овоме часу осећао се као никада до сада, утучен и поражен, кад се само помисли, да се у селу могло наћи крштене душе, која ће свога свештеника одати

Турцима. Оборене главе и лица, по коме се огледала клонулост, стајао је нем и блед пред субашом; а овај га је злурадим уживањем са свога седала посматрао.

Ова игуманова немоћ и клонулост изгледала је субаши као добар знак.

— Тако, тако, болан! — продужи блаже. — Реци ти мени, где је Смиљчица; а ја ти, ево, задајем тврду веру, да те ни глава неће заболети.

Игуман не одговори ништа. Само што у овоме часу осети гнушање, кад зачу, како Турчин тепа имену девојчета, које му је толико прионуло за душу, као да му је рођено.

— Ето, — продужи субаша, — реци, па ћу те одмах пустити.

— Не знам, ага!

— Шта велиш? — запита ага гневно.

— Не знам!

— А, не знаш? — одговори овај, навали се удобније на узглавља и пусти густ облак дима. — А знаш ли почем за рудничку кулу?

— Чини ага, како ти је драго. Зар сам ја једини, који невино страда!

— Па знаш ли, болан, за Азну испод куле, и она вешала на Азни?

— Знадем, ага!

— У памет се, калуђеру! У Турчина нема шале. Одавде можеш жив, али са Азне никада.

— Па добро, ага, — одговори игуман одрешито, и смело погледа у очи. — Кад ти већ

нешто морам дати, онда ти ето мога живота. То је све што је моје, а душа је Божја, њу ми ваља чисту вратити Богу.

— Море, калуђеру, немој ми лудовати, него кажи где је Смиља, — упаде субаша мало раздражено. — Зар не видиш, да сам ти пријатељ? Они на Руднику једва чекају да те добаве; а ти и са̂м знаш, даћу јој и без тебе ући у траг. Или мислиш, да ће она стара одржати заклетву, кад угледа како јој Јована на вешала пењу?

— Чини, ага, како ти је воља, али ја ти немам шта рећи.

Притајени гнев, што је обузео субашу још онога часа, кад му је Рупић испричао све што је чуо и видео, сада се разли на сву меру. Чеоне и вратне жиле набрекоше као затегнути пајвани, а очи му се исколачише и закрвавише. Са упорна игуманова држања у њему се заталаса и ускипе.

— Ћут, бре, крмку, ана сана! — дрекну помамно и пљесну длан о длан.

Неколико оружаних момака упаде у собу.

— Вуците га на Рудник!

Један момак зграби игумана за врат, окрете га и гурну отвореним вратима, те овај посрћући испаде из собе.

Сељаци, што се, у томе часу, нађоше пред ханом, упрепастише се, кад угледаше везана игумана између гомиле Турака. Његова висока прилика и оно озбиљно, сетно лице, на

коме се, у овоме часу, огледа још и неузбуњива преданост, све их је прострелило. Видети везана калуђера, па још Хаџију, из чије руке примају нафору и Свету Тајну, било је усред ових општих зулума ипак тугаљиво.

Црква и калуђер били су још једино уточиште, у коме су налазили бар неке више утехе. па, ето, где им се сад и ово уточиште разорава.

Везана игумана упртише на једнога коња, па му конопцима везаше ноге коњу испод трбуха, чврсто га уконопчаше, да успут не падне, а онда појахаше хатове и као вихор откасаше Руднику.

Збуњени сељаци не прословише ни једне, него су се збили у гомилицу, па зацигљено гледају за јахачима, а када ови ишчезоше, и они се упутише пут села.

9.

Овај догађај пролетео је кроз Моравце и остале засеоке као метак из пушке. Већ тога вечера сељаци су се искупљали један код другога, запиткивали, разабирали, нагађали; а што је који заселак био забаченији, то су и нагађања била заплетенија и тајанственија. У Дићу се шапутало, како је субаша изненада рупио у Хаџијину ћелију, па га затекао, где растопљеним златом пише султану књигу и жали се на дахије, како глобе рају, срамоте жене и девојке и убијају невине људе.

Али у колико се нагађало о узроку, у толико су сви били сложни у једнакоме осећању.

Закрвљена села, ма да су избегавала Хаџију, само да не слушају тешке прекоре. толико су га волела и поштовала, да их је све ово као громом поразило.

Па тако је било и у Моравцима. Поред свега тога, што је успео да сачува село од глобе, Рушић се чувао као живе ватре, да се ма пред којим сељаком некаже. Али зато се ипак трудио, да сузбије претерано незадовољство, што је, као изненадна олуја, духнуло изнад мирних кровова растрканих колебица и лубњача. Његово задовољство мутила је у овоме часу потајна пакост, кад је опазио какво се осећање заталасало у селу.

Позно у вече састали су се моравачки домаћини у Мратнћевој кући, где је и кнез дошао. Сви до једног изгледали су мрачни и суморни; а како је ко улазио преко прага, он је онима, што већ седе око огњишта, називао Бога, али тако тихо, као да је самртник у кући. Мратић их је дочекивао тако исто суморан и невесео, па их је посађивао око огњишта како је где места било.

— Јазук, браћо, шта се ово све ради! — уздахну један. — Ово већ одасвуд прелива.

— Брука! — одговори Мратић. — Али коме да се тужиш? У Турчина суда нема. Обор-кнезови се сабили у мишје рупе, па ни што роморе ни говоре. а ти, рајо, трпи и издржи!

Горко осећање обузимало је све више овај разговор, те се најзад разли у пљусак рећања

свију недаћа што их подносе. А докле се тако говорило, кнез је ћутао као заливен, слушао и замишљено гледао у широке пламенове, како један за другим лижу у чађави димњак и модрим руменилом обасјавају ова мрачна и забринута лица. Један израз прелетао му је преко лица, слушајући оваква вајкања, која му долетаху до слуха, као зла савест што га надгриза, као осуда кривцу, кога су на самоме делу ухватили.

— Ама, чудан смо ти народ ми, куме! — утаче се Рупић, кад му се учини да је већ и сувише слушао њихове разговоре. — До јуче смо се клонили и његове сенке, а сад, ето, шта се учини! Скочили смо на субашу као на белу врану. Оно субаша је Турчин, ама не губимо душе, данас сутра ваља нам свима мрети. Игуман је и био чудан човек. Уплео се у ову нашу несрећну кавгу, па брани где год може онога несрећника. Ономад ме напао да ми прича, како Гагићи нису убили Милана, а кад му ја не поверовах, он оде срдит. А ево данас где нас умало не навали у онолику невољу. Знате ли ви, да ми умало не платисмо глобу због њега?

Сељаци га чисто са сумњом погледаше.

— Јест, јест због њега. Субаша је сазнао, да је Рама убио Павле Поповић, по Хаџијину наговору, па је онда однео Смиљу у манастир, ту заноћио, а јутрос умакао негде.

— Ама по Богу, кнеже и куме, — учини Мратић, — да ли је то истина!

— Вала, куме и браћо, како ја овде слагао, тако ме свако зло снашло. То што вам рекох, чуо сам из уста самога субаше, а ето вам њега, па ће вам и сâм казати.

— Оно истина је, да нас је Хаџија много кореo и да је држао страну Гагићима, али да нас чак у оваку беду навали, те да плаћамо толику глобу, е то баш не бих рекао.

— А ко ти рече, да ћемо сада платити? Није субаша таки глобаџија. Он ми је сâм казао, да ће нам скинути не половину намета, како сам молио, него све, чим уђе у траг Рамову убици. А сад му је, ето, ушао.

Ова добра вест, што је Рупић тек напослетку изусти, мало их утиша и овесели, те, реч по реч, разговор поче добивати много питомији облик. Њима је чисто лакнуло, кад чуше, да од натоварена намета више нема ни помена. А тај ненадни обрт учини, те сељаци потпуно повероваше кнезу, да је Хаџија наместио заседу, само да спасе Гагићеву сестру. А већ то једно, што је овим убиством помогао Дићанима, па још Гагићу, било је довољно, да се, поред умањене туге за одведеним игуманом, зачује и по који прекор.

Рупић је чисто ликовао и на сваку реч, која би ишла противу игумана, одобравао би ћутке и климањем главе, а то је већ било доста, те да се разговор у таквоме смислу продужи.

Међутим, чутура је зарећала од руку до руку, па је већ по неколико пута обишла око

пространа огњишта, а разговор је постајао све живљи, кад тек изненада залајаше пси на дворишту.

— Хеј, домаћине!

— Ој! — одазва се Мратић и извири напоље.

— Одбиј-де псе, па дођи амо.

Домаћица, која је за време разговора седела у куту и прела, прискочи огњишту, припали луч, па изађе напоље.

— Ко ли ће то бити! — проговори Мратић и изађе за женом.

Остали су ућутали и радознало гледају у мрак.

Два до зуба наоружана човека бануше у кућу.

— Помози вам Бог и добро вече!

Неколицина поскака са својих седала, — толико их узбуни ненадни долазак наоружаних људи, чија лица не могаху одмах распознати од засенка у коме беху.

А у истоме часу, кад ова двојица бануше преко прага, угледаше, за њима, у авлији, још тројицу наоружаних људи.

— Ко сте ви? — запита Рушић и упиљи поглед у ону двојицу.

— Ја сам, ујаче! — одговори један и крочи у пуну светлост.

— Милоје?! — викну запрепашћено Рушић.

— Јест, ја сам!

Рушић се сав укочио, па не може да се поврати с непојамна осећања, гледајући свога нећака онако оружана и смела.

— Несрећни сине! — промумла загушеним гласом. — Шта тражиш са овим људима?

Колико су се сељаци у први мах уплашили, кад угледаше непознату а оружану гомилицу, толико се сада изненадише, кад у овој двојици познаше Милоја и Дамљана.

— А откуда ти, кумићу? — запита Мратић, гледајући с чуђењем у оружана момка. — Ко су ти они људи?

— Јатићи,[1] куме!

— Наопако! — викну Мратић. — Па зар баш нанђосте на моју кућу?!

— Не брини, куме, нико не зна да смо овде, а морадох ти доћи, да потражим ујака.

Блед као крпа, Рупић је само бленуо разрогачено у нећака, а од силне навале једа треперио му је сваки делић одела.

— Ујаче!

— Шта ћеш од мене?

— Где је хаџи-духовник? — запита Милоје, а поглед му сева плахо.

Рупић га погледа мргодно, окрете главу на страну и не одговори ништа.

— Зар ниси чуо. — упаде Мратић, — да га је субаша одвео на Рудник?

— Зашто?

— А ко ће то знати? Веле да је метнуо оног хајдука Павла у заседу, да дочека Рама. И бар да је чега ради, него да избави Гагићеву сестру!

[1] Јатићем се називао сваки хајдук, који је хајдуковао у чети од педесет друга.

— А где је снаха, ујаче? — запита Милоје, кад Мратић ућута.

Рупић, сав позеленео у лицу, само ћути. Лепо осећа, како га нешто у грлу гуши, па му не да ни дахнути, а у себи се кида од муке, зашто затаја, што није оног часа, кад је Милоје потегао кубурњак, отпшао субаши, те му све по реду испричао.

— Што ћутиш, ујаче, што не говориш?

Рупић отури у страну машице, којима је до овога часа џарао, осврте се нећаку и плану.

— Зар теби да одговорим? Скидај ми се с очију!

Милоју кресну поглед.

— Мирно, ујаче! Ти ми мораш дати рачуна, јер ти знаш све. Ти си уходио игумана и потказао субаши невина човека.

Сељаци погледаше у кнеза, који у томе часу шкрипну зубима.

— Неће бити, куме! Субаша вели, да је игуман наместио Павла у заседу, да убије Рама.

— Није истина! Рама сам ја убио! — викну Милоје.

— Ти?

— Ја! Ја! Да спасем невину девојку.

— По Богу, куме, — викну Мратић. — Зар сестру онога убице?

— Лажу, куме! Милана је убио субаша, да се дочепа снахе.

— Хајдуче! — јекну Рупић очајно, па у

истоме часу зграби распаљен угарак и, пре него ли га ико задржа, завитла га на нећака.

Хиљаду варница разлете се око Милоја, а угарак, као муња, сукну кроз отворена врата у мрак, па се зари у снег.

У истом тренутку, кад је полетео угарак, Дамљан прискочи, дохвати кнеза за прса и тресну га о ледину, клече му на груди, па му чврсто притеже руке земљи.

Као обрањена звер, Рупић је рикао и напрезао се, да са отме из снажних Дамљанових руку, које га као гвоздени беочузи прковаше за земљу. Неколико сељака појмише да га отму, али у истоме часу зацакаше орози на пушкама.

— Мир! Да се ни један није макао! — викну Милоје, а рука му паде на тепелук од пиштоља.

Ова заповест и три пушчане цеви, што блеснуше према светлости, утишаше сељаке. Али Мратић плану, гледајући у оне пушке и кнеза, који само стењаше и шкргуташе зубима на Дамљана.

— Зар тако, куме? Ти се баш нађе, да ме овако обрукаш!

— Опрости, куме, опростите и ви, добри људи! Не дођох за то, него да вам кажем, ко је убио Рама, те да онај праведник не труне, ни крив ни дужан, на Руднику. А ти, ујаче, што осрамоти кућу Станковића, те измећариш субаши и губиш душу, заслужио си, да те без икакве милости казним. Дижи се!

Дамњан га пусти. Рупић се диже блед и смрвљен. Само је тешко дисао од силна напрезања и душевна узбуђења.

— Па онда утувите добро! Немојте чинити зијана ни Дићанима ни Гагићима. Нису они убили Милана, нису они криви ни за нашу ни за њихову погибију. И ето вам велим, ко поуми да се свети Дићанима, неће више имати посла с њима него са мном.

Које поуздан и чврст глас Милојев, из кога се орило нешто између пријатељског савета и претње, а које оне оружане прилике, што стоје спремне, да оборе ватру, ако би ма ко што поумио, сељаци не мрднуше с места.

— Што стојите, те их не хватате! — запенуши Рупић, а сав цепти од необуздана гнева.

— Мир, кнеже! — одговори Дамњан и претећи га погледа.

— А ти, ујаче, запамти, што ти велим! Ујак си ми, па нећу да те мечем на душу. Али чујем ли, да одсада ма шта плетеш са субашом, моја ће ти рука судити..... Утувите, браћо, па сада збогом и праштајте!

Хајдуци опколише свога друга, па се изгубише у мрак.

Сломљен и застиђен, стојао је Рупић међу сељацима, који се не могоше још за дуго да поврате од препасти са изненадна хајдучког упада. Очи оборио земљи, па не сме ни у кога да погледа, које од срамоте а које од страха, што

се обелоданило његово потварање, те да не угледа презирање у очима својих сељана.

Нем и замишљен, наслонио се Мратић уз довратак и несмислено блене у мрак и оне крупне жеравице, што су се осуле по небу, па као да отуда гледају у њега. То што је сада сазнао бацало га је у неку нејасну забуну, која му је помутила сваку мисао и таласала чудно осећање, сасвим друкчије него што га је до овога часа имао, осећање, за које није могао себи објаснити, како је налетело и шта значи, али које је одједном, као непадна провала, пукло пред њим. Да Рупић није под његовим кровом, он би му, у овоме часу, најжешће пребацио, али овако само је ћутао и окренуо лице од овога човека, који је тако далеко отерао, да опада невина човека, да њему, рођену куму, прича измишљотину и да своју рођену снаху сâм Турчину проказује.

Рупић је осећао неприличан положај, па је тражио начина, како да заочне разговор. Тврдо је рачунао, да ће у даљем разговору уверити и кума и сељаке у своју чистоту.

— Вала, нећаче, за ово ћеш ми скупо платити! — рече, пошто уздахну дубоко.

Сељаци ћуте као заливени, а кум, као да није ни чуо, једнако гледа у мрак.

— И ви гледате хајдуке, па нико да ми помогне да их живе похватамо!

— Е, мој куме, — уздахну Мратић, а и не осврће главе на Рупића. — И ти не наће

ништа мање него да товариш беду на игумана, а овамо си добро знао, ко је Рама убио.

— Он му је јатак, чујете ли, јатак! — дрекну кнез. — Игуман га је целивао у чело, кад је чуо да је убио Турчина, па је и њега и ону девојчуру склонио.

Сељаци почеше ћутке устајати, један по један, са свога места.

— Лаку ноћ, домаћине, и хвала ти на разговору!

— Лаку ноћ, браћо! — одговара Мратић и испраћа једног по једног. А кад и последњи оде, он се врати у кућу.

За све то време Рушић је стојао модар и мрким погледом из потаје мерио је ове људе, што се на растанку здраве с домаћином, а њему тек ако по који каже преко рамена лаку ноћ, али и то тако тихо и немарно, тек да се не рече е му се није казало.

А кад осташе сами, Рушић узе палицу, постоја још мало, па кад виде како кум седе уз огњиште, и не осврћући се на њега, запали лулу и одби неколико димова, он пође вратима.

— Лаку ноћ, куме!

— Лаку ноћ! — одговори Мратић, не дижући се с места.

10.

И тако се догоди што су Турци одавна меркали. Хаџи-Ђера је допао њихових шака, а оно што се о њему сазнало довољно је било, да га сасвим уништи.

Позно у ноћ, гомила коњаника, што се с везаним игуманом лагано пела планинском стазом, уз космати Рудник, стиже у врх горскога седла, на чијој се косој равни указа малени градић с густим крововима и неколико витих минарета, што се међу крововима уздижу. Обасјана сребрном месечином, као да посматрају немо оно усталасало море шумадијских гора, чије се главе и плећа уздижу, надвијају једна над другом, пробијају небесно плавило, ишчезавају у маглене висине, па се заталасале тамо амо расклапају, размичу, те пропуштају између себе питоме долине и планинске речице, што за снежна копњења као бујица лете с гора, па са шумом и пеном падају у ове долине, орошавају их свежином и натапају плодном влагом.

Коњанички топот одјекну кроз тесну улицу кућа, пред којима се са обе стране пружају високи зидови са уским мазгалама. За неколико часака и они се обретоше на маленом пољу, што дели градић од тврђавице, дуж чијих се бедема пружају дубоки опкопи.

Рудничку тврђаву заклапају бедеми у четворокут, и на свакоме углу овога четворокута види се по једна ваљкаста кула, у чијем се врху налази само по један узани прозорчић, испреплетен гвозденим решметом, те тако осветљава сувишну тамнину унутра.

Као и у градићу тако је и око тврђаве владала мртва тишина. Сребрна месечина расипа

своје сребрне зраке на тврђаву и четири куле, које се, као једноока страшила, уздижу високо, те стражаре у ноћној тишини.

Коњаници се зауставише пред широким и пространим ровом, за којим је главна. Београд-капија, али преко кога се није могло прећи, јер не беше моста.

— Караул! — викну један коњаник.

— О, хој! — одазва се изнутра.

— Ач капи (Отвори капију)!

Замало па се зачу потмула шкрипа и звека ланаца, а с приклопљене капије поче се лагано спуштати на ланцима широки мост од дебелих храстових брвана. У засвођеној капији, што зену пред њима, пламтела је једна буктиња заденута у зид.

Кад коњаници укасаше, мост се наново диже, и разјапљена уста тврђаве склопише се за њима.

Пред источном кулом раскопчише Хаџи-Ђеру, одрешише му руке, које беху наопако везане, па га онда тиснуше унутра.

Укочени удови од везâ и мраза, који га је онако упетљана скроз прожимао, били су врло слаби, да га одрже стајаћива. Он се посрћући докотура до зида, наслони леђима на њ, па се укоченим погледом загледа у под. Бледа месечина једва је продирала кроз узидано решме и осветљавала потпуно округлу одају, која у пресеку не беше дужа од пет корака. У тамници није било ничега од намештаја осим

једне троножице и крчага воде, што му дотурише, кад га доведоше амо.

На темену је осећао такав притисак, као да га је поклопила нека тешка оловна рука, па гњечи, да му главу распрсне, а мрачно осећање, што га обузе још онда, кад га поведоше из субашина хана, сада се попе до врхунца. У часу му искрсну пред очи све што се за ова два дана догодило, а због чега је он овамо доспео. Она молитва на гори, порука Ђорђу, непоуздано Смиљкино скровиште, неуспели покушај да измири завађена села, па онда ово стање, у коме се сада налази, а из кога се не избавља шале, све га то још више саманта и он ником пониче. Душа му малакса, а снага га издаде. Помисао, да ће за дан два отићи са овога света, па онда и она потајна страва, да ће субаша пропаћи Смиљку и да ће је Шаћир насилно потурчити, сасвим га уништи. Овај дубоки и снажни поглед, из кога је избијао челичан дух, сад је толико малаксао, да је лично на смртно прострељену звер, која прибира још последњи дисај, да се од смрти отргне.

Али узаман! Што је више прибирао мисли и покушавао да се утиша од сувишне навале, која му је дух раслабљивала, све га је више захватала бујица очајања и одвлачила дубље у своје вртлоге. А нарочито га чисто уништи, кад поче мислити о ономе, шта је све могло бити после неколико недеља, можда и после неколико дана, да је остао слободан. Онај одлучни

пристанак и одговор на гори, па онда она ненадна нада, која му, у ономе часу, озари душу, те у њој угледа необичан сан, што га тако дуго сањаше, да ће најзад успети да измири села, да их прикупи око цркве, из које ће, с крстом у руци, узвикнути: „За крст часни и слободу златну, измирите се!“ — све то ишчезе, ишчезе као сан, као јутарње руменило што га облаци сакрише. У његовим селима нема више никога, који ће их мирити; закрвљена села и даље ће се међу собом крвити, а сотона ће ликовати и рађати нове Рупиће, чија ће мржња тровати братске груди.

— Авај! — уздахну игуман боно и склопи руке као на молитву. — Господе, је ли и то воља твоја!

А место одговора захукта с крова глас совуљаге. То беше први глас, што га у новом станишту зачу.

Тако сломљен и клонуо седе на по̂д, зарони главу у шаке и наслони је о колена. Дубока тишина и необичан умор савлађивали су узрујан дух, и његове мисли почеше се мало по мало мрсити, докле не утонуше у нејасно бунило између јаве и сна. Сан га опхрва. Али то не беше онај сан, што оживљава тело и свежи дух. Узнемирена душа винула се из тамничких зидова, па докле је тело почивало, она се ломила и лутала преко некаквих урвина и стрмих кршева, састајала се с Ђорђем и његовим друговима, чије оружје трептијаше неком

необичном светлошћу; облетала је око Смиље и очајно се трзала, када угледа како налете чопор вукова, с ватреним очима и окрвављеним зубима, да је раздеру. Од села до села, од сељака до сељака, лети и заномаже, да спасу девојку, а кад ни један не хте, он се са̂м залете у чопор, али се у томе часу испречи Рупић, отисну га у страну, па се зацерека, кад угледа како вуци зарише зубе у девојчина плећа.

Очајан јаук изви се из игуманових груди, и он се пробуди.

Свеже зорино руменило обагрило је тамничке зидове, а с вита минарета јасно се разлегала молитва: Са̂ба̂. То мујезин позива правоверне, да узму јутарњи авдес.

Ма да је зимско јутро било доста студено, Хаџи-Ђера га није осећао. Необична ватра обузела је цело биће његово, а у глави је осећао хуку и брујање. Овај сан и ова ноћ толико су га измучили, да ни један зрачак наде није продирао кроз тамницу очајних мисли, осим оне у Бога. Али и та нада била је као у самртника, испод чијих се ногу измиче земља, па већ осећа да је заронио у вечност.

Хаџија се окрете прозорчету, кроз које продире зорино руменило, паде на колена, прекрсти се, па докле се озго разлегало мујезиново Са̂ба̂, он је скрушено шапутао Јутарњу.

Али јучерањи дан није прошао само на овоме. Када су везана игумана одвели, калуђер духовник изађе са искушеником и момком.

који од страха дрхташе, те унеше у манастир онесвеслу Гагићку. Кад је дошла к себи, па се почела сећати свега што се десило, чисто излуде. Игуманово одвођење утуче јој и последњу наду, које се хватала као удављеник сламке. Досада је веровала да ће игуман ма како спасти Јована, али сада и та нада ишчезе, а онај ужасни час, она Шаћирева претња, ево где се сваким часом ближи. Још само три дана и све ће бити доцкан. Турци ће је одвући на Рудник, да гледа како јој сина пењу, како му замичу замку око врата, па ће јој рећи: „Хајде, баба, говори, где је Смиљка?“ Ужасна слика, коју у машти замишљаше, тако се јасно оцрта пред њезиним очима, да не мога издржати више, него врисну и, окрећући главу у страну, поче одбијати од себе рукама.

— Јаох, сине, јаох, децо моја! — јаукну старица и као махнита скочи и полете вратима, само да побегне од маште, која јој не избијаше из главе.

— Камо ћеш, јадна? — запита калуђер и силом је задржа пред вратима.

— Пуштај, оче, полудећу, ако га не избавим!

— Зар да изгубиш и своју и његову душу?

— Обесиће га!

— Посветиће се!

— Јаох, до Бога, зар да га мајка с вешала скида!

— Не губи душе, — одговори калуђер, а сав цепти од туге, гледајући несрећну мајку, како се ломи, — не губи душе, не турчи Смиљку.

Старица клону. Сад више ни сузе нису рониле, нити је кукала, само што су се дубоки уздаси извијали једно за другим. Очи јој се укочиле као у онога коме ће памет искочити, а у грудима се нешто савило, па стеже срце, стеже, да јој се чинило е ће сада прецући.

А докле је Гагићка, под утисцима догађаја и страха, запомагала у манастиру, субаша је премишљао, како још да уђе у траг Смиљину скровишту. Све што је досада чинио, да сазна где је, није му ништа користило. Растурио је своје гавазе у осам заселака, али ни у једноме не нађоше што су желели. Није му, дакле, остајало друге, него да чека на пуки случај, или да покуша још последњи пут са самом Гагићком, да јој предочи све шта може снаћи Јована, ако не ода кћери, па ако не пристане ни онда, а он да је пошаље на Рудник, самоме Шаћиру, који жудно изгледа, хоће ли му ага Џинић послати девојку или бар јавити, да је нашао на траг, где се сакрила.

— Мајка је оно! — промрмља кроз зубе. — Заборавиће и на Хаџију и на заклетву, бива, чим угледа, како јој сина пењу.

И одмахну безбрижно руком, па густо задими.

Међутим, друга мисао, много журнија и страснија, обухватала га је у овоме часу. Тамо,

у оној одаји за селамлуком, очекује га она, за којом је толико чезнуо. Хладно и одмерено његово лице које својом немењивошћу подсећа више на мраморну чврстоћу, загревало се сада необичном ватром. Усплам̂тела чежња и пакосно задовољство сијало је из узнемирена погледа, те тако и лице добиваше неки узрујан израз. Настао је час, да се разрачуна са упорном женом, ради које је учинио све, само да је задобије, а која је у часу, кад је мислио да је доспео до врхунца својих жеља, измакла, предала се калуђеру у заштиту. Узрујана чежња и дивље самољубље подједнако су га бунили: жеља, да изврши што јој је рекао, није била ништа мања од разблудних осећаја, који овога часа плапуше још силније него ли оног вечера, кад је силом загрли.

Он пљесну у длапове. Момак уђе.

— Кога има тамо, напољу?

— Нема никога! — одговори момак.

— Пёки! Сиђе доле у ка́ву, па докле те не зовем не долази амо, нити припуштај кога.

Момак учини темена и оде.

Лак сумрачак хватао се по угловима селамлука, па мало по мало и снежна белина, што је прам сунчеве светлости чисто блештала, трнула је и постепено се застирала тамом, која по сунчеву заходу непадно падаше.

Станојка је била унесена и закључана у последњу собу за селамлуком. Чим је шкљоцнула брава за њом, она се обазре око себе и

очајно полете прозорчићу, на коме беху дрвене решетке. Као избезумљена трзала је и вукла себи, али руке беху и сувише слабачке, да ишчупају храстове шибове, кроз које је једва руку провукла. Наскоро је и снага издаде. и она се скупи у један кут. па поче као прутак дрхтати.

Од малопређашње борбе и отимања одело јој је било сво раздерано и у нереду, а од силног узбуђења јелече на недрима чисто је одскакало. Шћућурила се у кут, па је дршћући и са страхом гледала у сумрак и замандаљена врата према себи. По целоме изразу огледала се нека саломљеност и претрнулост.

У неко доба осети, као да се неко ближи вратима. Она се још већма заби у угао и поткупи око себе подеране хаљине, које не беху више у стању да заклоне срамежљиву жену испред туђа погледа.

Врата се лагано отворише, и на њима се указа субаша.

Станојка не подиже очију с пода. Само врела румен поли је по лицу и разголићеним недрима, на којима не беше више никаква закривала. Једра и кршна прилика њезина и онако је успаљивала овога Турчина, а сада, кад је угледа овакву и у потпуној власти. лице му запламти, а у очима сеvну дивљачка ватра. Оно сурово осветничко расположење. што се до мало час мешало с разблудним осећањем, ишчезе у овоме часу као дим, и субаша је стао чисто занијемљен пред лепотицом, која га потпуно очара.

— Па, снахо, како ћемо сад? — запита Џинић притајаним гласом, који од силна узбуђења дрхташе, а разрогаченим очима чисто прождире заталасана недра њезина.

Станојка не одговори ни речи. Само плашљивим и усплахиреним погледима прати сваки покрет агин.

— А ти си мислила, да ће те онај дервиш сакрити од твога аге, ха?

Станојка опет не одговори ни речи.

— Кумријо моја! Сад ми нећеш излетети одавле! — прошапута ага Џинић и поче је миловати по разголићену врату.

Станојка се стресе, као да је напрасна зима прође. Она учини некакав покрет, да се одупре, али у томе покрету пре се огледала очајничка малаксалост него ли отпор. Била је потпуно саломљена, треперила је као у грозници, а срце јој живо куца и лепрша као у кавезу узнемирена птичица.

Ага Џинић је привуче себи, а она не покуша више ни једним покретом да се одупре. Место тога силно зајеца и сузе јој грунуше. Клонула душа није имала више снаге, сузе су јој биле последње оружје или, боље рећи, знак потпуне немоћи њезине.

— Ама, шта ти је, снахо, те плачеш?

— Аман, ага, остави ме; грехота је!

— Ех, да луде женске главе! Каква грехота, болан? Зар ја хоћу да те сачувам Рудника, камо све морају, а ти се, ето, узјазбила, па нећеш.

— Убиј ме, ага!

— Алаха ми, луда си! Ко је још видео да Турчин убија слабу жену!

— Убиј, али ми не дирај образа, тако ти вере! — цикну Станојка и поче се опирати.

— Нуто, нуто! Сад те не бих пустио, па да ми падишах пола Стамбола поклони! — рече Цинић и у заносу наже се, да је пољуби.

Али у томе часу Станојка напреже последње силе, изви се у страну и обема песницама груну субашу у груди таквом снагом, да овај посрте.

Силан гнев плану из субашиних очију, кад се од првог изненађења поврати и угледа полу нагу лепотицу, како са стиснутим песницама и плахим погледом стоји, спремна да се на живот и смрт брани од овога насиља.

— Ех, лепо! — грмну ага. — Место једне имаћеш обе срамоте. — И крочи да је дочепа.

— Одићи, по Богу, или ћемо се зубима клати! — узвикну Станојка и полете вратима, да их отвори.

Субаша прискочи, дохвати је за рамена, бесно је заошија и баци насред собе, где се Станојка као онесвешћена сруши.

11.

Прошло је два дана. У Моравцима и манастиру још се једнако говорило о одвођењу Хаџи-Ђерину, хајдуцима што заноћише у ма-

наспрам, па најзад и о Милоју, за кога се већ рашчуло, да је убио Рама и одвео Гагићеву Смиљу. А ово последње изазва међу сељанима највећу буру. Никоме није ишло у главу, како то да Милоје убија Турчина ради крвникове сестре, да навлачи на село крвнину и гнев Турака, а овамо до јучерањега дана пламтео је жељом, да се сукоби с Гагићем. И, разуме се, да је у оваквоме размишљању највећи део одговорности пао на Хаџи-Ђеру. Многи, а нарочито Рупић, бацали су сву кривицу на њега, па су чак почели и одобравати субаши, што им је скинуо с врата опасност, због које су могли сви страдати.

А докле је у селу Хаџи-Ђерин грех са сваке стране обртан и претресан, дотле је овај чамио у кули затворен. За два пуна дана нико није долазио, да га изведе пред Шаћира, те је тако имао и сувише времена, да прегледа своје ново станиште, у које га је небратска Рупићева рука довела.

Осим овога прозорчића, који је за неколико бојева високо над њим био, није било више ни једнога отвора. Слаба светлост, што је кроз овај прозорчић пробијала, осветљавала је више горњи део куле, докле је доњи остајао у полутами. Решетке на прозорчету биле су густо испреплетене гвозденим шибовима, а зидови, с којих је овде онде опао скамењени лен, били су од дебелих тесаних стена. Соба је потпуно округла, а врло мала, да је једва у своме пре-

секу износила на пет корака. Под је поплочан широким каменим пљоштама, из којих је код источног зида избијала пошира камена плоча за педаљ више од пода, лепо истесана и четвртом страном узидана у зид. Та повиша плоча била је велика таман за једно седало, па како у кули није било ничега више, па ни постеље, на којој би се могао мало испружити, то је сужник могао само на овом камену и седети и спавати.

Два дана и две пуне ноћи провео је игуман у овој тамници, умотан у своје џубе, које му је било једини заштитник, што га чуваше од необичне хладноће, која је у каменој кули владала. А за та два дана нико му не дође, да га позове пред муселима. У овој хладној кули изгледало му је, као да је зазидан у камену гробницу, из које се више никада неће избавити. Око њега је владала мртва тишина, и само високо над њим што би се о часовима авдеса разлегало „Алах ил Алах“. То је руднички мујезин позивао верне на молитву.

Иначе је изгледало, као да је ова кула потпуно одвојена од људи, јер ма колико да је напрезао слух, неће ли чути ма какав гласак жива створа или ба̂т стражаревих ногу, било је узалуд. Гробна тишина владала је споља као и унутра.

Ледена зима, која је међу овим каменим зидовима двојно јача него ли напољу, пробијала је кроз џубе, у које се умотао, па га је до ко-

стију прожимала, а уска тамница имала је врло мало простора, да би могао бар ходањем протеглити укочене и замрзле удове.

А у колико је студен мучила тело, у толико му је више подгризала душу недоумица: како ће се најзад све ово свршити, шта је тамо у селу и да ли ће стара Гагићка бити у стању, да сачува тајну кћерина скровишта? А баш ова последња помисао мучила га је највише. Трептао је, кад би му дошло на ум, да ће Шаћир ипак ући у траг Смиљи и потурчити је. Све, што је досада учинио да је спасе, развејаће се као магла на ветру. Узрујана машта све је више расла и истицала пред очи Смиљину прилику. Замишљао је, како се полагано навикава на своју судбину, двори Турчина и заборавља веру отаца; умотана у јашмак и фереџе, као и остале буле: улази у џамију, па, докле се с висока минарета разлеже преко рудничких литица мујезинова молитва, она клања, дотиче челом земљу и шапуће: „Алах ил Алах!"

— Господе, помилуј нас! — прошапута игуман скрушено, па се прекрсти.

Али ни крст ни молитва што је, на коленима, грозничаво шапуће, нису више у стању, да усталасалу душу умире. Молитва га је увек тешила, уливала му наде; али у овим зидинама, одакле још нико не изађе жив, молитва је била немоћна да га освежи. На очи му једнако излази Смиља, потурчена и упропашћена. И та

потурченица изродиће Турчину децу српске крви, која ће шибати и срамотити своју рођену браћу, свој народ.

Игуман не мога издржати више. Уста са седала и поче, као у грозници, ходати по узану простору. Желео је, да побегне од ове немиле слике, што се заронила у душу, па је сатанским канџама чупа и раздире.

Међутим, докле је овако узмучен ходао по својој тамници, учини му се једаред, као да му од некуда долази граја. Стаде ослушкивати. То су први људски гласови, што их је за ова два дана могао чути, а ти гласови мало по мало стапали су се у мелодично припевање.

Колико га у првоме ослуху повуче жеља да, бар издалека, чује људске гласове, толико га сад више пређе бледило. На ове гласове плануше му очи необичном мржњом и гнушањем и он се брзо окрете у страну. Али гласови постајаху све јаснији. Гласови су били само женски.

Игуман се стресе, као у грозници, наново седе, па зарони главу у шаке и тешко уздахну.

Споља зашкрипа брава, кључ се окрете и с врата спаде гвоздена полуга. Тешка храстова врата шкрипнуше, а дах свежа ваздуха проструја кроз кулу.

— Јеси ли жив, калуђеру?

Игуман, као оклевајући, подиже главу. Пред њим је апсанџија.

— Хајде, дижи се!

— Куда?

— Аги.

— Сали-аги? — упита игуман дижући се, а замућен поглед, у коме се огледа необична клонулост, лута од апсанџије до врата, на којима стоје два оружана Турчина.

— Сали-ага је још у Биограду, него Шаћиру.

Хаџи-Ђера изађе. Мрачан ходник с лучастим тмастима сводовима, кроз који су ишли, био је осветљен зубљом, око чијег су се пламеног млаза ширили облаци смоласта дима. Из једнога ходника улазили су у други и трећи, а што су се више ближили излазу, и гласови оних песама били су све живљи.

Из последњега ходника испадоше на једну четвртасту ширину. Мрак је већ у велико покривао горе и планине, али је на овој ширини било све осветљено. Пред Сали-агиним конаком пламти огромна ватра, пламен лиже високо у небо, па руменом светлошћу осветљава целу просторију. Око разбуктале ватре разбашкарили су се Турци, а покрај свакога по једна девојка или младица у чисту сеоскоме руху. Ватру и седеће опасало је велико коло девојака, које из гласа певају:

Куп' се, бер' се, коло игра
Да дочека Сали-агу,
Сали-Агу, дику нашу.
Проговара Сали-Ага,
Сали-Ага, дика наша:
„Сад ми душа барјам има,
Кад ми млада коло води.“

Хаџи-Ђера сетно поиниче. Оборених очију ишао је напред. Од тешкога узбуђења и стида, што му изазва певање кола, клецају му колена, те се с муком уздржава, да се не сруши. Он је знао као и остали, да се свакога петка дотерују амо најлепше девојке и младице, да чине измет, али још никад није својим очима гледао ово коло. Окренуо је главу на страну, да не види, али то му није помогло. Пратиоци опазише како се снебива, па место да обиђу приведоше га тик самога кола. Граја и смех Турака и цика девојака, с којима заметаху разблудне шале, на очиглед осталих, разлегали су се и надметали с песмом играчица.

С полупијаним Турцима девојке су сркале кафу и ракију и на песму кола одговарале су заједно с Турцима другом строфом, у којој се пева, како Сали-ага љуби Влахињице.

У челу ватре спази Суљу. Десна му рука везана у платно, а левом обгрлио младицу. која је, као и остале, распучених недара и готово полунага.

Хаџи-Ђера и нехотице погледа у ову младицу, али се усплахирено трже. Познао је Станојку.

Гневним погледом и необичним гнушањем погледа у разуздану гомилу Турака, што се од времена па време залетала у коло, те грабила једну по једну девојку. Не дижући више главе, пожури да што пре изађе из овога пакла.

У Сали-агиној оџаклији, која је имала изглед на ову чистину, где је коло играло, седи Шаћир с неколицином ага, а неколико девојака, као и оне напољу, служи им кафу и ракију. Песма и шаркија разлежу се и из ове одаје, као и тамо.

Шаћир седи међу агама врло расположен. Турци уведоше Хаџи-Ђеру.

— Ошђелдум, Хаџија, ошђелдум! — викну Шаћир весело, кад угледа суморно лице калуђерово. — Шта је? Што си се застиђео, бива као влашка невјеста?

Хаџи-Ђера с презрењем погледа у Турке.

— Ене де? — Засмеја се Шаћир на сав глас, — а што тако, болан?

Ћути Хаџи-Ђера, а у очима му се види, како му се у души комеша: или да се сроваљи, или да речима опали.

— Нека, нека хаџија, — подсмехну се Шаћир, — џурама је лијепо. Ен' онај бива, шта им фали? Погле само, како су лијени и кршни момци оно, а не опаки ћалови, као твоје џиброње. Махни се поповања, него деде да нам речеш: шта си оно шуровао са оницем хајдуком Павлом, зашто си наговорио Милоја да убије Рама? Како си смио сакрити Смиљу и Станојку? А потљијен и то да ми речеш, што си наговорио Милоја и онога Дамљана, да се одметну?

Хаџи-Ђера не одговори ништа.

— Пак, ондакара, бива, да нам прокажеш све твоје јолдаше, с којима узбуњујеш рају!

Игуман се једва разабра на те речи.

— Ја не буним.

— Буниш, дервишу, буниш. Знамо ми овђекара све, шта се по вилајету ради. Него рецидер на лијепо, док те нијесам на муке!

На ову претњу Хаџи-Ђера подиже главу и смело погледа.

— Можеш, ага, у власти ти је. И сâм је Господ претрпео чист и невин муке на крсту, па зар да их не претрпи слуга његов! Зар има већих мука од ових, што их овде гледам?

Никада Хаџи-Ђера није изгледао смелији, него што је био у овоме часу, када му Шаћир припрети мукама. Као преображен стајао је пред својим мучитељем. Учинило му се, да је баш то оно што је недостајало, те да се изврши што је годинама желео. У служби Богу и народу провео је цео живот, а сада ево где му се даде прилика, да и мученичком смрћу посведочи, колико је био предан цркви и народу.

— Ама, ћосеће, Божји, махни се ти Исе Пекајмбера, — подсмехну се Шаћир, гледајући у преображено лице игуманово. — Друго је, бива, Иса Пекајмбер, а друго ти. Ето, за Смиљу те ама ич не питам. Него дедер нам реци за оно!

— Немам ти шта рећи! — одговори Хаџи-Ђера мрко.

— Много ми се хасиш, дервишу. Али хајд! Хтедох вечерас само да те видим, а сутра ћемо већ разговарати мало друкчије. Утуви, калуђеру, сутра се нећемо шалити! — одговори

Шаћир и даде знак очима апсанџији, да га одведе.

Суморан и замишљен, опет стоји Хаџи-Ђера у својој тамници и укоченим очима гледа у тврде зидове. Остала му је, дакле, само још ова ноћ, а већ сутра све ће се свршити. И све зашто? Шта је он урадио овим Турцима и ономе Рушћу, који му се тако свете? Сутрашње муке, па зацело и смрт, опоменуше га на грозоте што их мора поднети. Ледена језа пролете му кроз све удове, и он се стресе. Али то се догодило само једаред, у трепутку слабости, коју челичан дух у часу угуши. Помисао на сутрашње муке није била у стању да поколеба његову снагу и веру у добро дело, које је вршио мирећи завађене. То мирење, избављање невине душе, коју хтедоше потурчити, и његов договор да преда хајдуцима сложан народ, па да и са̂м с крстом у руци стане на браник вере и слободе, сматрао је као праву и једину стазу, којом му је ваљало ићи, а мучење и смрт, што ће га сутра снаћи, биће само печат, жиг, по чему ће Учитељ познати мученичку душу свога ученика.

То што ће се десити с њим није га колебало, али га је мучила друга једна помисао. Подсмешљиво држање Шаћирево изгледало му је врло загонетно, а особито она његова реч: „Ето, за Смиљу те ама ич не питам“. Да није ушао у траг девојци?

У колико се опомињао, ни у оној разузданој гомили, ни у оџаклији није опазио Смиље. Али то га није ни мало умиривало. Шаћир се зарекао, да ће је потурчити и да ће се оженити њом, те по томе њој и није места у колу.

Ова потајна сумња, што се још данас залегла у њему, рила је по души као црв, па у колико је заборављао на своју судбину, у толико га је гризла помисао, да су, као и Станојци, и овој ушли у траг. Иначе, како да разуме оно подсмевање и титрање Шаћирево, чију је плаховиту ћуд тако добро познавао!

Брига за Смиљу сломила га је сасвим, а утисци, што му у души остадоше гледајући Станојку и коло девојака, чисто су се ужлебили у зенице толико, да их се није могао никако отарасити. Ма шта чинио, само да за тренутак заборави, није успео. Граја и гласови срамотне попевке разлегали се у његовим ушима, а разблудне прилике полунагих девојака и пијаних Турака лебделе су пред његовим очима, као да их још и сада гледа.

— Боже, Боже! — узвикну гласно. — Опрости народу и спасавај!

Густа тама као тесто испуњавала је шупљину високе куле, а само једна звездица, која се, са истока, кроз прозорчић видела, трептала је несталном светлошћу. Склопљених руку на молитву и оборене главе клечао је калуђер према овој звезди, а усне су шапутале по-

следњу вечерњу молитву, која мољаше Бога, да заштити невину душу од искушења и да његовим мукама исцели окужени народ.

Али, најзад, телесна малаксалост, од дводневног испаштања и несанице у овој кули, сасвим га савладаше. Тежак сан склапао је уморне трепавице, и он се спусти на под, а главу наслони на камену плочу. Тврдо је спавао.

Тек у неко доба учини му се, да чује потмулу тутњаву, па онда необичан тресак. За овим затрешташе многе трубе, а у томе часу осети, како кроз кулу одјекују тешки кораци. Хаџи-Ђера као да угледа витеза у челичну оклопу, са шлемом на глави, мȅдвим штитом о мишици и дугим копљем у рукама. И тај витез стаде баш уза сами зид према њему, наслони се на копље и стаде га посматрати необичним очима, из којих је бѝла светлост правце у његово чело и чисто палила.

— Свети Димитрије! — кликну игуман, кад познаде своје крсно име, и појми руком, да се пред светитељем прекрсти.

— Витез се благо осмехну, али онога погледа не скида с његова чела.

Хаџи-Ђера покуша да се дигне с пода и — пробуди се. У кули је све тамно, али тамо, где је сањао витеза, учини му се, да још види, како се таласа нека ваздушаста бела прилика у човечјем облику. Нетрепимице гледа Хаџија тамо, па, да би се подигао с пода, одупре се обема рукама о коцкасти ка-

мен, на коме му мало час почивала глава. Одједном осети, како камена коцка задрхта под руком и као да клизну подаље. А у истоме часу свежа струја ваздуха, која га запахну мемљивим дахом, пирну испод његове главе. То га потпуно расани из мало пређашњега бунила... Дакле, све је било само сан, последњи сан пред дверима вечности, које ће му се сутра расклопити. Чудна лакота обузе игуманову душу и њему заигра у грудима од необичне милине. На последњем часу живота, у очи саме смрти, сиђази у кулу светитељ, да га походи, утеши и охрабри.

А она звезда, што је сијала над игумановом главом, докле се молио, трепти и сада ведром светлошћу и помало осветљава таму око његова легала!

Међутим, камен, о који се Хаџи-Ђера и сад одупирао, још се једном склизну и помаче. Хаџи-Ђера се трже и зачуђено поче разгледати. И збиља, камен се био за читаву стопу отиснуо у страну, а на месту, где је дотле као узидан стајао, указала се некаква шупљина, из које је избијао влажан и мемљив задах. Хаџија разрогачених очију загледа у ову јаму, што је зјапила. А кад се од тренутна изненађења расвести, саже се и завуче руку унутра. Под руком осети као степенасти силазак. И не мислећи да разјасни себи шта је то, покуша да одвали прву плочу, што ивичи са овом јамом; на срећу, посао му пође врло

лако. За неколико часака одвали неколико плоча, те јама оста довољно широка, да се кроз њу провуче.

Кад је то свршио, наднесе се, не би ли ма шта видео, али осим мрака и влаге, што је бијла одоздо, није видео ништа друго. Рукама напипа двоје степенице. Дакле, без сумње неки подрум или, ко зна, можда и каква стара гробница.

Нејасно осећање, да му ваља сићи тамо, сад се претворило у наду. Можда то није ни гробница ни подрум, него какав зазидан тајни излазак некадањих господара ове тврђавице. Њему је врло добро познато, да је цео Рудник изукрштан тамницима, чији дубоки отвори на многим местима зјапе. Да и овај не води једноме од тих ван тврђаве?

Пажљиво умота око себе ћубе, побожно се прекрсти и пође се завлачити. Ушао је већ толико, да му само глава вири напољу, а под коленима лепо осећа степенице, низ које се спуштао. Али на један мах, кад је и главу увукао у тамник, осети како степеница испод колена клизи. Он се чврсто прихвати рукама за степеницу над собом, а у томе се тренутку степеница испод његових колена омаче, и он остаде висећи у ваздуху. Да се подигне горе није било никако могуће, а да остане овако висећи — за то му не би никаква снага помогла. Међутим, да се опусти доле, ко зна у какав би се амбиз сурвао.

Над њим и испод њега ширио се густ мрак, а одоздо је била влажна мемла, пуна трулога задаха. Можда је ово какав зазидани бунар или још дубље рудничко окно.

Докле је, тако висећи, мислио шта да ради, осети још једну опасност. Степеница с каменом, за који се прстима закопао, такођер се занијала. Ако се и она сруши над њим, онда је све свршено, камење ће га затрпати. Ту се више није могло размишљавати, а и снага је већ почела слабити. Хаџи-Ђера спомену Бога, зажмури и отпусти руке.

Паде.

Лак потрес прође кроз цело тело. Висина, с које се отпустио, била је само за један лакат над земљом, те тако се задржа, без икакве озледе, на ногама.

За неки часак стајао је збуњен у овој непрозирној тами, а у грудима му је живо куцало. Где је сада? Хоће ли наћи спаса или ће му ова потајна јама постати гробница? Разрогаченим очима обазирао се око себе, не би ли колико толико прозрео, али узалуд! Свуд око њега стуштила се непробојна тама и она подземна тишина, глуха и нема, као што је у гробници око мртваца, а са зидова заудара мемла. Пружи руке, да опипа око себе, а прсти му утонуше у дебелу плесан, што се свуда нахватала. Стајао је у доста високу тамнику, кроз који се могло ступати готово усправно.

Више не смеде часити. Над главом осети како се улеже и попуцкује степеница, о којој је виспо. Брзо крочи у засвођени тамник, а у томе се часу степеница сруши с потмулим шумом.

— Боже, помози! — прекрсти се игуман, опружи руке и поче пажљиво пипати пред собом. Што даље, све га јаче гуши влажан и трули задах, те је већ после неколико корачаја морао застати, да одахне. Тамник је узан и дуг. Ишао је отприлике преко двадесет корачаја, кад одједном застаде. Набаса на зид, који је пречио даљи пролаз.

— Нема излаза! — помисли и поче раширеним рукама пипати по зиду, а обе шаке напипаше шупљину. Зид је био само преграда између два тамника, што се цепаху лево и десно. Он уђе у онај леви, али не учини ни три добра корака, кад се спотаче и паде на некакав тврд предмет, који јекну потмулим гласом. Тајанствен звук се расу кроз таму, и мрак чисто зашушта. Хаџи-Ђери се учини, као да чује шум подземних сени, што се па потајни глас пробудише. Под рукама, једнако пипајући, позпаде мртвачки сандук, а за њим одмах напипа зид. Био је у старој гробници некадање властеле овога градића. Мора покушати још с десним отвором, па, буде ли и оно гробница, онда му нема друге, него да остане у једној од њих, па да се у оном трулежу и мемли угуши.

— Мир праху твоме и покој души! — прошапута игуман и благослови узнемирене кости покојника, па изађе из гробнице и сави у други тамник.

Неколико корачаја газио је по влажној и гнецавој земљи, кад осети као да се онај мемљив и загушљив ваздух поче разређивати. Зрачак му наде затрепта у души, и он спокојније одахну. Али што више залази, свод је све нижи, док се толико не снизи, да најпосле мораде побауљке пузити, па се најзад пружи потрбушке, и тако се стаде вући по земљи.

Силна струја свежа и хладна ваздуха заталаса се и чисто га запљусну необичном свежином. Извуче се у шири простор, потпуно округао и каменом озидан. Подиже обе руке над собом, да опипа висину свода, али га не нађе. А кад подиже поглед у вис, задрхта сав и кликну од необичне радости. Високо над њим затрепта небо, густо засејано крупним звездама, које се по недогледној пучини чисто гибају и таласају. Свеж ваздух и пространо небо, што је, као звездани поклопац, заклапало ову јаму, овеселише и разгалише његову суморну душу. Он се прекрсти, паде на колена и простре се лицем по земљи. У часу спасења душа му се испунила молитвом захвалности, па, докле су му уста побожно шапутала, дотле му је у машти лебдела прилика витеза оклопника, који дође, да му покаже врата спасења.

— Великомучениче Димитрије, слава теби! — прошапута игуман, прекрсти се и на сву висину исправи.

Јама је била за неколико човечјих бојева дубока, а тако узана, да се могао једва разлактати о њу. Једна дебела грана повила се у јаму, али да је дочепа, ваљало му се за неколико својих висина успети горе. Он се раскорачи, размакну лактовима и поче се с тешком муком пети. Ужлебљивао је стопе између камених шиљака, што су избијали овде онде из зидова. Од напорна пењања зној га је свега обливао, али жеља да се дохвати слободе, која онако дивно трептијаше над његовом главом, удвојавала му је снагу. Помисао, да се мора искобељати из дубоке јаме или занавек стрмоглавити, уливала је клонуломе очајнику храброст. Под ногама се два три реда одрони камен, на који је стао, и он, разлакћен и коленима одупрт, толико пута остаде висећи између неба и земље.

Али успужати се чак горе било је и сувише тешко. На половини пењања поче осећати како га снага нагло издаје. Лактови и колена били су одерани и рањави од овога посла, па су га силно болели. Од времена на време застао би, да одахне, а поглед на звездано небо, што тако чаробно трепти над њим, пукао га је и храбрио, те је у часу заборављао на болове и муке.

Када је прекужио преко половине пута, рука, којом је непрестано пипкао тамо амо, напипа неколико дебелих жила, што избијаху из зида. Чврсто се ухвати за њих и ослободи лактове. Шум грања и свеж ваздух, што је ћарлијао око њега, казивао му је, да је близу ивице, а врхови оне дебеле гране њихали су се над његовом главом. Игуман пружи руку, дохвати грану и сави је, а за тим је и другом руком прихвати. Још један напорни покрет, и он искочи напоље.

Бујна свежина, што је дубоко удахну, и необична малаксалост занеше га вртоглавицом. Клецајући коракну два три ред, поче као пијан посртати, свест га наједанпут остави, и он се сруши на снег.

Тако је лежао неколико тренутака и дубоко дисао, докле му се не поче размагљивати. Хладноћа га опомену да устане и разгледа око себе. Налазио се у некаквој шумовитој башти, опасаној са свију страна високим зидом. Јама, из које је изишао, била је тик самога зида, а у близини једне приземне кућице с пространим храстовим доксатом.

И ако је у овој шумовитој башти било врло тамно, он се ипак пажљиво вукао поред зида и огледао, неће ли наћи где у зиду па вратаоца или згодно место, са кога би могао искочити напоље. По ономе, што је она јама водила из куле на исток, дакле ван тврђаве, знао је, да се сада налази у граду, а у то га

је уверавала и ова башта, јер је у тврђави било једва довољно простора за зграде, а за овако пространу башту нимало. Него, да ли се из ове баште излази на улицу или на чистину, с које би се могао дохватити шумскога густиша, то није могао разабрати никако.

Све се прикрадао поред зида, али још никако да нађе на врата или згодно место. Међутим, у оној кући није се опажало ни знака живота. Ако је кога и било, тај је без сумње тврдо спавао.

Али кад се довуче близу куће, пажљиво застаде и поче гледати у једно место. Учинило му се, као да је опазио, како се испод доксата нешто лагано миче. Брзо чучну и прибн се уза сами зид, па, не дишући, посматраше тамо. Замало и он поче распознавати две прилике како се као сенка прикрадају и ближе право њему. Кад су се довољно примакле, спази да су обе женскиње. Прилике га нису опазиле, па су се полако ближиле. На један мах устукнуше и пажљиво се загледаше у зид, где се Хаџи-Ђера чисто смањио. Опазиле су га.

— Ист! — учини Хаџија и нагло устаде.

Прилике устрашено врисnуше, па, као скамењене, не макоше с места.

— Станојка! — викну Хаџи-Ђера полугласно, кад им прискочи. — Јеси ли ти?

— Хаџи-духовниче! — одазва се Станојка, гледајући узбуђено у лице игуманово.

Кад она друга чу, како Станојка назва непознатога, цикну, отрже се из њене руке и обисну игуману о врат.

Игуману се подсекоше ноге, па умало што не посрте од изненађења, кад угледа лице друге прилике.

— Смиљо!

Девојче само зајеца. Обгрливши игумана, сакри лице на његове груди, па се тако од плача и јецања само тресе.

— Јадно дете, ко те доведе амо? — промуца игуман. — Зар мати?

— Рупић, проклета му душа! — одговори место девојчета Станојка, јер Смиља од силна јецања и плача није могла ни речи прословити.

— Рупић?

— Јесте, он. Сазнао и потказао аги Ципићу, а овај послао људе, те је синоћ доведоше.

— А Милоје, а кнез Станоје? Зар је не могоше спасти?

— Милоје није био у селу, па и не зна шта се догодило, — одговори девојче и лако поруменe, кад спомену ово име. — А кнеза су тога дана Фочићеви људи убили.

— Станоја убили? — викну игуман и чисто занеме.

— И кнеза Алексу и Бирчанина! — упаде Станојка. — Синоћ су градили весеље, па сам из Суљиних уста чула, како су се дахије припремиле, да за неколико дана побију све обор-

кнезове, а за тебе, хаџи-духовниче, спремили су, да те сутра на Азни обесе.

Хаџији се наводнише очи, кад зачу за погибију кнежева, и дубоко се замисли.

— Спаси нас, оче! — јецала је Смиља, која је дрхтала од страха, да ко не нађе.

— Где смо сад? — запита Хаџија.

— У Шаћира и Суље, — одговори Станојка. — Али сад нема никога овде. Дошао Сали-ага из Београда, па их све одазвао у оне зидине, а нас две су заприли у једну собу. Кад су отишли, ми смо развалиле врата, па изашле овамо, да гледамо како да умакнемо.

Хаџи-Ђера тужно погледа у девојче, што се прибило уза њ и чврсто се држи његових скутâ, као да се плаши, да је не отргну од њега. Он јој привуче лице својим грудима, а у исти мах погледа Станојку значајним погледом, који је много питао. Станојка је схватила питање и весело занека главом.

Хаџија се обазре на све стране.

— Има ли тамо оружја?

— Ево га! — одговорише обе, и свака пружи по један сребрњак.

Хаџи-Ђера прими сребрњаке и задену их за појас.

— Хајд'мо, у име Бога, он ће нам помоћи.

12.

Сутра дан врило је око моравачкога хана као у кошници. По селу се витла раздражена

гомила Турака и премеће сваки кутак, не би ли пронашла бегунце, а где кога сељака нађу, гоне га пред хан.

И докле једна руља пролеће кроз село, друга слета у манастир, да их тамо потражи. У манастиру не нађоше никога, осим духовника, који се клео, да од онога дана није видео Хаџије. Турци га дохватише, везаше за ступ и почеше шибати, те да у боловима ода где је игуман. Али кад духовник сасвим изнеможе и клону под ударцима бичева, одрешише га и гурнуше у један кут, где је и остао, стењући од рана и болова, што му их шибе зададоше.

Страх и трепет овлада међу Моравчанима. У ономе претуру сазнали су, да је Хаџи-Ђера побегао из куле, обио Шаћиреву кућу, украо Гагићеву и Станојку, па с њима побегао.

Рупић помамно бесни. Обиграо је с Турцима сваки кутак, где се надао да ће им на траг нанћи. Трострука га страст мучила до помамила. Мрзео је игумана, бесно је, што се Гагићева кућа спасла срамоте; а што га је највише пекло, било је још и то, што је Шаћир одмах пустио Гагића, чим су му Смиљу довели.

Међутим, докле је Рупић јурио с Турцима, необична светлост засени очи сељацима око хана. С манастирске стране зарумене небо од пламених млазева, што су лизали у висину, повијали се и таласали тамо и амо.

Међу сељацима се заталаса и зажубори.

— Гори манастир! Помагајте, гори манастир! — пролете као муња кроз престрављену гомилу.

Народ се ускомеша и полете да гаси, а у исти час излете из манастирскога забрана гомила уздивљалих Турака, пред којима јахаше Суљо.

— Натраг, рајо! Гдје си наврела! — викну Суља, исука сабљу и са осталим хатлијама насрте на збијену гомилу.

— Манастир, ага! Гори манастир!

— Ду̏р бе, до̏музи! Нека изгори хајдучко гнијездо! — осече се Суљо и налете са својима на гомилу, која окрете бежати хану, да је помамни коњи не разгазе.

— Захвалимо се за ово Хаџи-Ђери и Гагићима! — подвикну Рупић, који баш тада дође, и око њега се искупише престрављене гомиле.

— Њима, њима, рајо! — довикну ага Цинић. И зар вам нисам говорио, да се чувате онога хајдучкога јатака, хаџи-дервиша? Ето вам сада, па чините како знате; ја вам, бѐли, не помогох више.

— Аман, ага! Шта смо ти криви ми и манастир? — завапише сељаци.

— Крива си, рајо, бре, крива, што кријеш хајдука и не одајеш јатака! — узвикну Суља и, шкрипећи зубима, запрети песницом. Докле вам не саћерамо памет у тиквину, дотле вам се не море доказати.

А то, што се овога јутра радило у Моравцима, чинили су Турци и у Дићу. Али ни тамо не нађоше ни бегунце, ни браћу Смиљину, па ни стару Гагићку. Сви су се они склонили Бог зна где и у коју планину.

Турци су као и олуја. У часу заошија, протутњи и прогрми; што јој се на путу испречи и што докопа то поломи, поруши, на све стране разбаца и развеје, па се у један мах утиша, смири.

Већ после два три дана било је све мирно, осим Шаћира, који је беснео од силне љутине за одведеном девојком. Па не само да се није ни сутра дан ни прекосутра утишао, него га је, како који дан, подухватало све јаче беснило, да је најзад почео смишљати најопасније муке, којима ће мучити све Гагиће, па и саму старицу, чим им уђе у траг.

А то, што је Шаћир на Руднику радио, чинио је и Рупић у селу. Страст га је толико занела, да су га се чак и његови најбољи пријатељи почели клонити. Мратић му пред самим носом затвори врата своје куће. Али он није осећао више ни саме увреде. Необична мржња према игуману, Гагићима, Милоју и свима, који стајаху уз ове, гушила га је, те умало што једаред не подиже руку и на своју сестру, мајку Милојеву, кад се ова згнушала и пљунула за њим, гледајући шта се све од њега начини.

Међутим, по другим селима овладао је страх и комешање. Народ претрнуо и гледа, како дахијски Турци јуре по селима, хватају једног по једног обор-кнеза или виђенијег сељака, па их без суда и пута секу и убијају. Који се од виђенијих људи дохватио планине за времена, тај се и спасао, а ко није измакао, тога су извукли из куће и убијали. За побијеним кнезовима ухватише и старог Хаџи-Рувима, ставише га на муке, па онда посекоше.

Неколико дана после овога догађаја није се ништа чуло ни о Хаџи-Ђери ни о осталим бегунцима. Шаћир је слао људе на све стране, а Сали-ага је обећавао, да ће ономе ко му је донесе златом одмерити Хаџи-Ђерину главу. Али ко је могао обиграти све планине и збегове, где се бегунци скривају!

Освануло Тодорова Субота. Силан народ из завађених села слегао се око манастирских развалина, око којих су се на срећу одржали још цели зидови, те је духовник како тако удесио да служи. А Тодорова Субота била је један од оних дана, када је народ долазио да прими свето причешће. Само у те дане смела су се завађена браћа без икаква страха окупљати око манастира, а да не презају од узајамне освете. Дани причешћа били су дани општега примирја. Али чим би се причестили, разилазили су се, а већ сутра дан клонили су се и зазирали један од другога: ако су се и

потражили, то је било само да један другога утамане.

Још пре зоре сабрао се народ. Мушко и женско, деца и старци, прекрилили манастирско двориште, наложили велике ватре, па се око њих греју и жуборе. Свако се село оделило за себе, а у суседству су она села, која се у заједничкој мржњи држе против осталих. Непријатељи се не обазиру један на другога, али, ако се случајно сукобе, не називају Бога и мрко окрећу главе један од другога.

На истоку се расклапало ведро небо, а кроза њ поче беласкати прва зорина ведрина. Мало по мало и у беличастоме се порубу све више издвајало из таме и разпознавало горостасно чело Рудника. А кроз мрачан ваздух заталаса румена светлост, позлати врхове Рудника и осталих планина. Покривене сребрном одећом, чисто се надмећу висине, која ће пре запливати у румене таласе планинске зоре. Огорело грање и стабла око манастира, по којима је попало иње као сребрнасти прашак, изгледају у овоме руменилу прозрачни, као кристали, па тако и снежна долина и огромне лавине, што су се преко ноћ сурвале с гора и засуле замрзли Љиг.

Јутро је било од оних мразних, лепих јутара, у којима небо трепери, као стакло, необичном ведрином, ветрић не пирка, а под ногама шкрипи и цичи снежна иртина, као да јауче, што је газимо.

Око Мратићеве ватре састало се много пријатеља, па разговарају о догађајима што их ових дана претурише. Погибија кнезова и страх, што је обузимао цео народ, давало је свакоме прилике, да што шта проговори. Али, разуме се, то се шапутало само међу рођацама и присним пријатељима. Људи из противних села чували су се, да им се ни шапат не чује.

— Ама, што ли то нема духовника, да се већ једном отпочне? — рече Мратић. — Једва чекам, да примим закон, само да се што пре уклоним од ових хрзуса, да их не гледам.

— Бој се, пријатељу, — упаде му у реч један Моравчанин, — пре бих се с Турцима збратио, него што бих се с њима здравио.

Али духовник ни после овога разговора још за дуго не дође. Народ поче мало по мало нестрпељиво жуборити. Да је Хаџи-Ђера овде, служба би се још у први освит почела.

Зора је већ у велико трнула пред сунчевом светлошћу, која се иза рудничких планина помаља. Нестрпељивији почеше обилазити и шушкати око манастирских ћелија, али духовника нема те нема.

А док су око ватара нестрпељиво изгледали духовника, неколицина њих, што су шушкали око ћелија, дотрчаше нагло својим ватрама, шапуташе нешто својим људима, а ови их забезекнуто и с чуђењем слушају.

— Ама, чусте ли, шта се проноси? — запита један сељак, што застаде пред Мратићевом ватром.

— Шта? — запита Мратић.

— Тише! — прошапута сељак. — Духовник нас неће причешћивати.

— Ја ко? — одговори Мратић.

— Хаџи-Ђера.

— Хаџи-Ђера?! — гракнуше сви у чуду.

— Откуда он овамо?

— Како смеде доћи?

— Зар се не страши, да ће га ко одати?

Питани само слеже раменима и не одговара ништа.

— Па што не почиње онда, Бог га видео! Зар чека, да се сасвим раздани, те да му и Турци дођу у госте?! — одговори Мратић, коме не би баш најмилије, и срдито отури дрво, којим је за време разговора џарао по ватри.

Те ноћи дошао је Хаџи-Ђера овамо изненада. Духовник му се није надао, али кад га је угледао, обрадова се своме игуману толико, да је од радости само кршио прсте и плакао. Хаџи-Ђера му рече, да је дошао само да обиђе манастир и да сутра зором причести народ, па ће онда опет у збег.

— Ко зна, хоћу ли дочекати и друго причешће! Времена су мутна, — рече, а, после, ово је једини дан. када ми се сав народ без зазора скупља око цркве.

Кад је мало одахнуо од пута, рече духовнику, да га почека у соби, докле се не врати; онда изађе у двориште, а одатле пред

разорену цркву. Сетно понпче калуђер, кад угледа опаљене зидове и унакажена лица светитеља. Стајао је тако неко време као укопан и, не скидајући очију с рушевина, над којима је пловио бледи месец и замишљено гледао кроз тамну ноћ у спаљену светињу. А што је игуман више стајао и гледао у порушене стене, све је теже дисао. Тешка туга полегла на срце, па га, као ваваљена стена, притискује, а грло му се сузило, па једва дише. У неко време обазре се око себе, побожно се прекрсти, али кад хтеде корачити преко прага, сруши се на колена, обгрли огорелу довратницу, притиште чело на њу и силно зајеца. Сузе су се потоком рониле и капале на црквени праг. Пустио је сузама на вољу, плакао је над разореном црквом, као дете над мајчиним гробом, као мати над празном колевком, из које је смрт чедо однела.

И Бог зна, докле би ридао на прагу спаљене богомоље, да се духовнику не учини дуго чекати, те и он изађе, да га потражи.

— Немој, оче игумане, не коби више! — зајеца духовник, загрли Хаџи-Ђеру, па му и самоме грунуше сузе.

Тек тада се игуман разабра, приђе једној по једној онакаженој икони и стаде их кроз плач целивати.

Целе ноћи ни игуман ни духовник не сведоше ока на око. Игуман је саветовао духовника, како да оправи што је погорело, како да

води кућу, и где ће га наћи, кад му што устреба.

И тако су будни дочекали зору и народ. који се око манастира већ у велико сабрао.

Али када се сасвим разданило. ускомешаше се људи. Би им чудно, што у цркви не гори ни свећа ни кандило, а нема ни игумана ни духовника да се појаве.

— Хајде, да их зовемо! — рече Мратић неколицини и пође ћелији.

Таман они пред ћелију, а из ћелије изађе Хаџи-Ђера. Мратић скиде фес и приступи руци, а за њим остали. Кад народ угледа игумана. згрте се пред ћелију и око њега.

— Оче. игумане! — проговори Мратић. а гњечи фес међу шакама, — молимо те, хоће ли бити данас у цркви службе и закона за људе? Ево се силан свет слегао, да прими закон.

— Нема службе. нема закона за вас! — викну игуман. што га глас доноси. — Закон је само за хришћане. а нехришћанима нема!

Као да га је гром поразио. тако устукну Мратић с људима. Народ се заталаса.

— Духовниче! — проговори опет Мратић. а очи оборио земљи. — Ми се молимо теби, као своме старијему. не остављај нас без закона: овде има људи и старих и подобних мрети: па ко зна. хоће ли дочекати, да још који пут дођу цркви?

— Људи! — узвикну игуман. а глас му чудно дрхти. — Шта тражите ви од мене? Да

вам дам закон, да приступим часној трпези и да вам пружим свето причешће, а руке вам се пуше од братске крви, уста су вам пуна поруге на своју браћу, а у срцу вам кипи отров, мржња, којом се кољете, сатрете, убијате. И ви тражите свето причешће, капљицу крви Онога, кога разапеше зато, што је сејао мир и љубав међу ближњима; хоћете да ту капљицу саспем у нечиста уста ваша, у срца пуна отрова; хоћете, да вам у руке, окрвављене братском крвљу, положим свету нафору, тело Христово! Да вас причестим светом тајном, па да опет после пођете старим путем братске мржње и убистава. О, тешко, тешко теби народе! Бог је послао велика искушења на тебе и ти их не видиш. Са неслоге си изгубио своју царевину, па ево где с косовске неслоге и данас пропадаш. Немаш очију да видиш, немаш ушију да чујеш! Погледајте, обазрите се око себе. Ко попали овај свети храм, ко опакази оне свете ликове? Ко угуши у вама братску љубав: ко вас завади на живот и смрт? Турци? Нису Турци него ваша неслога, ваша мржња. Да сте ви права браћа, да сте у слози, да живите као што хришћанима доликује, не би данас пропадао толики народ, не би данас падале главе твојих кнезова и твојих најбољих људи. Не, не, није оно турска сабља, што нас сече, него ваша неслога, ваша небратска мржња. Вас ради ја не смем приступити часној трпези!

Силно су одјекивале игуманове речи, чудно је изгледало његово плахо лице пред овим народом, што збуњено пониче. И као кад подухне с планина бујна олујина, зашуми преко гора и долова и почне повијати стогодишње грмове, као тучно класје, до саме земље, тако се повише старачке главе и млада чела, повише се, јер осетише необичну тегобу.

И кад је игуман ућутао, они су још осећали грмљавину његових речи, која звоњаше тако чудно, тако страшно, као клетва праведника на умору. Неми и запањени стајали су оборених глава и нико се не усуди и да погледа очима у оно лице, а камо ли да му што одговори.

Тек у неке подиже главу Мратић и бојашљиво погледа у игумана.

— А зар нема никакве помоћи? Зар нам не можеш духовати греху? Кажи какву хоћеш епитимију, примићемо је и испаштаћемо, само нас не одбијај од закона!

— Ко да вам верује? Зар вас не познајем?

— Ево ти се листом молимо! — подвикну Мратић. — Реци ти, што год хоћеш, па проклет триклет ко не послуша.

— Проклет триклет! — узвикнуше седе главе, а народ прихвати тешку клетву, која зашуме преко њихових глава као шум ветрова преко непокошене њиве.

— Е, добро, народе! — узвикну игуман. — Ако се закунете пред светом црквом, да

ћете опростити један другоме, да ћете се измирити, превrнућу одежде наопако, служићу службу и причестићу вас. Али пазите! Чистим срцем и братском љубављу примајте причешће, одржите клетву и мир братски, да вам се причешће не окрене на проклетство, на погибију вама и породу вашем!

Тешко уздахнуше седе главе и наново оборише очи земљи. Тешко уздахнуше, јер осетише, да им закоцик меће на душу терет црњи од најцрње епитимије, што је траже. Та већ толико година један другоме о глави раде; зар нису један другоме у крв дробили, а сада да се измире и изљубе?

— А они гробови, оче?

— Оставите на миру гробове! Покојници њихови не ишту крви него љубави.

Али ни ове речи не заталасаше душу њихову. Тврда, ледена кора ухватила се око ње.

Дубоки игуманов поглед прозирао је у њихове душе, али тамо не беше ни једнога топлијег местанцета. Сета пређе преко лица његова, и он тужно погледа по свима.

— И ви хтедосте да се огрешим пред лицем Господа, да причестим крвнике? Одлазите и не долазите више овој светињи. Идите, идите у џамију! Христос не прима крвнике.

Као оштри ножи пролетеше последње речи кроза срца народу. Људи се згледаше међу собом. Први пут, после толико година, без зазора очи у очи.

А баш у томе часу улазила је у манастирско двориште нова гомилица људи и жена, међу овима Милоје и Гагић, а уз њих обе мајке и Смиља.

Тајанствена тишина и необично осећање обујми све, кад угледаше ову гомилицу, како гологлава прилази игуману. Хаџи-Ђера стоји као скамењен, али му на лицу трепери изненадна радост, која му напуни очи сузама. Брада му задрхта, а усне се почеше мицати, као да ће сад узвикнути: „Ето јагањаца Божјих?“

— Благослови, оче! — повикаше Милоје и Гагић у један мах и приступише игумановој руци.

— Да сте благословена, децо моја! — кликну игуман, положи обе руке на њихову главу, а две крупне сузе скрунише се низ браду.

Народ заблепуто гледа у ону двојицу. Мратић осећа, како му се нешто пење у грло, па чисто не може да дахне.

— Оче! Опрости и благослови народ твој! — завапи Мратић, сузе га загушише, и он полете, да загрли Милоја и Гагића.

Није било ока, које у томе часу не замагли. Топла молитва игуманова, што је шапуташе над главама ове тројице, раскравила је ледену кору, отопљени лед поче да се излива у сузама.

Над њиховим главама трепери јутарње сунце, а плаво небо, ведро и весело као детиње око, наднело се над њима, обухватило горске порубе, па као да хоће да загрли, обујми у ве-

чито плавило све, све, и оне планине и ову цркву с народом и добрим игуманом, што је наднео и распростро руке над њихова темена и моли Вишњега, да пошље љубави измиреној браћи.

Црква је била препуна. После свршене службе изађе Хаџи-Ђера пред царске двери с путиром у руци. На њему се светле позлаћене одежде, а над њим високо Божје сунашце расуло јутарње зраке, па све трепери. Два и два из завађених села приступају путиру. Први Милоје и Гагић.

— Опрости, брате! — рече гласно Гагић.

— Нека ти је Богом просто! Опрости и ти мени!

— Од Бога ти просто! — одговори Гагић и пољуби се с Милојем.

— Христос међу вас! — кличе игуман и залаже их светим причешћем.

А духовник утире убрусом уста њихова, у очима му сија небесно блаженство, а грло звони и извија, као никада дотле: „Тјело Христово примите!"

И тако редом, све двоје по двоје.

Најпосле приступише две мајке, Милојева и Гагићева, а међу њима Смиља. Дубоко се загледаше једна другој у очи, а дуг загрљај и сузе радоснице као да их опомињаху на све, шта су до данас претрпеле. Игуман и њих и Смиљу причести.

Кад сврши причешће, остави игуман путир, изађе пред двери и огласи народу Милоја и Смиљу. Као свежа јабука када зарумени на сунцу, тако је и Смиља зарумснела, стојећи између брата и свога војна, коме за силавом дивно одсјајиваху два срмали-пиштоља.

— Нека је срећно и благословено! — узвикну народ као из једнога грла, а мало затим некадањи непријатељи измешаше се међу собом, изљубише се и разиђоше свак на своју страну.

Само једна гомилица, у којој беху Милоје и Гагић с мајкама и Смиљом, остаде још мало. А када се народ разиђе, ови се упутише са игуманом на гроб Миланов. Сви се побожно прекрстише, целиваше крстачу, а Смиља извади из недара нов пешкир, што га је својим рукама везла, привеза га о крст, а чело главе покојникове спусти јабуку: снаха је донела деверу дара од милоште.

Игуман окади гроб, очита молитву, па када спомену последње „Вјечнаја", врати се у цркву.

Милоје са својима оде уз планину.

— Господе, господе, укрепи снагу народу моме, да истраје у борби! — кличе игуман, кад се осети у олтару сâм, и клече пред часну трпезу. Руке склопио преко главе, а главу положио на трпезу, па тако шапуће своју молитву.

13.

Тога јутра био је у аге Циника Шаћир. У рану зору сишао с Рудника и пошао у Ва-

љево, да се састане с Фочић-Мехмед-агом, те да му јави, како се са оне стране Рудника опажа у народу сумњиво комешање.

Њих двоје седели су у оџаклији, сркали кафу и доста забринуто разговарали. Шаћир је од онога доба нешто потамнео у лицу, а по немирноме погледу могло се опазити, да му се у души није стишало. Разговарају тако, кад тек одједаред зачуше необичну тутњаву уз дрвене степенице, а мало затим отворише се врата зјапом и у оџаклију упаде Рушић, успалахирен и чисто као смушен.

— Овде су! — викну, а очи му крвнички зверају.

— Ко?

— Сви! Ђера, Гагићеви, сви!

Шаћир скочи као помаман и стаде пред Рушића.

— Гдје су, кнеже!

— У манастиру! Све ћеш их живе похватати.

— Коње! Сви момци! — загрме Шаћир, дохвати оружје и стрча низа степенице.

Мало затим летело је двадесет хатлија у највећом трку манастирскоме забрану.

Међутим, докле се ово у хану дешавало, Хаџи-Ђера је довршивао молитву. Баш када је ухватио руком за епитрахиљ, да га скине, трже га необичан топот и алакање.

— Турци! — помисли Хаџи-Ђера и хтеде да изађе.

Али већ беше доцкан. Гомила Турака улетела је у цркву.

Хаџи-Ђера се окрете часној трпези и распећу, прекрсти се, целива и дубоко се поклони.

— Господе! Прими слугу својега и укрепи народ мој! — узвикну гласно, а онда се, онако под епитрахиљем, окрете Шаћиру, који с голом сабљом ступи на врата.

— Кога тражите, сотоне?

— Тебе, дервишу! — цикну Шаћир, а закрвављене очи чисто се ваљају од силна беснила.

*

— Псето од дервиша! — зашкрипа зубима Шаћир, излазећи из цркве и отирући једним убрусом крваву сабљу.

А тамо украј часне трпезе лежала је у епитрахиљу лешина без главе.